

अध्याय एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि :

मानव समाजको विकासका विभिन्न चरणहरूमध्ये शिकारी तथा कन्दमूल सङ्कलन गर्ने, पशुपालन गर्ने चरणसम्म अपराध सम्बन्धी कुनै गुन्जायस थिएन भन्न सकिन्छ। जब कृषि समाजको शुरूआत भयो, तब अर्धव्यवस्थाको पनि शुरूआत भयो जसको रक्षाको निम्ति विभिन्न मूल्यमान्यता, नियमहरूको विकास भयो सोको उल्लङ्घनलाई अपराध मानिन थाल्यो। अपराध सार्वभौमिक प्रकृत्या हो। अपराध मानिसले गर्छ। गल्ती गर्नु मानिसको स्वभाव हो आश्चर्य मान्नु जरूरी छैन। अपराध सम्बन्धी केही परिभाषा निम्नानुसार छन् :

ब्लाकस्टोन “सार्वजनिक कानूनले नगर्नु भनेको कार्य गर्नु र गर्नु भनेको कार्य नगर्नु नै अपराध हो।”

लेडिल्स “अपराध त्यस कार्यलाई भनिन्छ, जुन कार्यलाई राज्यले जनताको कल्याणको निम्ति हानिकारक घोषित गरी त्यो कार्य गरेमा दण्ड दिने व्यवस्था हुन्छ।”

निष्कर्षमा भन्न सकिन्छ, कि अपराध समाजद्वारा तिरस्कृत एवं बहिष्कृत गरिएका त्यस्ता कार्यहरू हुन् जसलाई राज्यले कानूनी माध्यमद्वारा निषेध गरेको हुन्छ, र जसको उल्लङ्घन गरेमा उल्घनकर्ताले सजायको भागीदार बन्नुपर्छ।

अपराध नियन्त्रण गर्नु राज्यको काम हो। आफ्नो राज्यको भौगोलिक सिमानाभित्र हुने अपराधलाई नियन्त्रण गर्ने र अपराधीलाई दण्ड दिने काम राज्यहरूले स्थापना कालदेखि नै गर्दै आएका छन्। नेपाल पनि यसको अपवाद होइन। नेपालको प्राचीन शासनविधि धर्मद्वारा निर्देशित थियो। त्यसैले प्राचीन नेपालमा अपराधीलाई दण्ड दिनाका लागि धर्मको आड लिइन्थ्यो। समाजलाई धर्मको आधारमा विभिन्न वर्ग र जातहरूमा वर्गीकरण गरिएको थियो। पाप र धर्मका आधारमा अपराधीहरूलाई कठोर शारीरिक दण्ड दिइन्थ्यो भने उच्च जातका मानिसले गरेका सामान्य खालका अपराधहरूमा चाहिँ प्रायश्चित्त गराउने र जरिवाना गर्ने चलन थियो।

गम्भीर अपराधमा संलग्न भएका अपराधीहरूलाई दण्ड दिँदा प्रायजसो मृत्युदण्ड दिइन्थ्यो। मृत्युदण्ड दिँदा अपराधीलाई पेटमा सुइरोले रोपेर, घाँटीमा धारिलो हतियारले रेटेर तथा घाँटीमा भुन्ड्याएर दिइन्थ्यो। मृत्युदण्ड बाहेकको कठोर शारीरिक दण्ड दिन हात, हातका

औला, खुट्टा तथा शरीरका अरू संवेदनशील अङ्गहरू काट्ने जस्ता डरलाग्दा विधिहरू अपनाइन्थे। ठूला ठूला पदमा बसेका मानिसले जतिसुकै गम्भीर अपराध गरे पनि तिनलाई शारीरिक दण्ड दिनुको साटो थुन्ने चलन थियो। थुन्ने ठाउँ कहाँ र कस्तो अवस्थाको थियो भन्ने कुरा कतै उल्लेख गरेको पाइदैन तैपनि यस्ता मानिसलाई कठोर निगरानी र बन्धनमा राखिन्थ्यो भन्ने कुरा इतिहासमा पाइन्छ। (गुरागाई: २०५४)

काठमाडौंको जीर्ण र भग्न अवस्थामा रहेको केन्द्रीय कारागारलाई नै नेपालको पहिलो कारागार भन्ने गरिएको छ, तर यस कारागारलाई नेपालकै पहिलो कारागार भनेर मान्नका लागि प्रयाप्त आधारहरू छैनन्। वि.सं. १९५१ सालमा बनेको यो कारागार नै पहिलो कारागार मानिन्छ, तर यसअगाडि पनि मानिसलाई थुनिएको तथ्य भेटिन्छ। वि.सं. १९१० सालमा श्री ५ सुरेन्द्रकै पालामा मुलुकी ऐन तर्जुमा हुँदा तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले जेलको पनि थिति बाँधेका थिए। नेपालका पहिला प्रधानमन्त्री भीमसेन थापालाई लगनटोलको एउटा पार्टीमा पालो पहरासहित थुनिएको थियो। जङ्गबहादुर राणाले स्वयं आफ्नै भाईलाई थुन्नाका लागि भारतको वेतिया जेलमा पठाएका थिए। आदिकवि भानुभक्त आचार्यलाई वसन्तपुरको कुमारी चोकमा थुनिएको थियो। (खनाल: २०३३)

राणाशासनको पतनपछि कारागार निर्माण गर्ने प्रकृया लगभग ठ्याप्यै रोकियो। त्यसपछि वि.सं. २०२१ सालदेखि फेरि कारागारहरू बन्न थाले। नेपालमा हालमा प्रयोगमा रहेका धेरैजसो कारागारहरू या त राणाशासनकालमा या त पञ्चायती शासनकालमा बनेका देखिन्छन्। उल्लेखयोग्य कुरा के छ भने नेपालमा जति कारागारहरू बने ती सबै निरङ्कुश शासन व्यवस्था भएको अवधिमा बने। त्यसैले नेपालका कारागारहरूलाई निरङ्कुश शासनप्रणालीको उपज मान्न सकिन्छ।

पञ्चायती शासनको जग सुदृढतासँगै वि.सं. २०२५/२६ सालदेखि हरेक सदरमुकाममा कारागारहरू बन्न थाले। पञ्चायती शासनकालको पछिल्लो दशक नेपालमा कारागार निर्माणको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहिआएको छ।

वि.सं. २०४६ सालमा प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली स्थापना गर्ने उद्देश्यले भएको जनआन्दोलन सफल भयो। त्यसपछि कारागारलाई भन्डै भन्डै डेराजस्तै प्रयोग गरी हुर्केका नेताहरू शासनसत्ताको बागडोर सम्हाल्न पुगे। देशमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना र अन्तरिम सरकारको गठनसंगसँगै कारागार सुधार गर्ने प्रयासस्वरूप सर्वप्रथम बद्रीराम भण्डारीको अध्यक्षतामा 'कारागार सुधार समिति २०४७' गठन गरियो। यसले 'अनुशासन र दण्ड' नामक

एक प्रतिवेदन तयार पारी २०४७ साल माघ १९ गते गृहमन्त्रालयमा बुझायो जसले महत्वकाङ्क्षी र खर्चालु सुभावाहरू प्रस्तुत गरेको थियो (भण्डारी २०४७)

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लागू भएपछि कारागारका ढोकाहरूसम्म पुग्नु मानव अधिकारवादी कार्यकर्ताहरूलाई निकै सजिलो भयो । कारागारको दयनीय अवस्थाप्रति नीति निर्माता, योजनाविद् तथा कानूनविद्हरूको ध्यान आकर्षण गराउने उद्देश्यले थुप्रै छलफल, प्रचारप्रसार, समाचार, लेखहरू छापने प्रयासहरू भए ।

नेपालको सबै जिल्लाहरूमा कारागार छैनन् । नेपालका ७५ जिल्लाहरूमध्ये भक्तपुर, बारा, धनुषामा आजसम्म कारागार बनेका छैनन् । सुनसरी जिल्लामा कारागार बनाइसकेपछि मानिस राख्नाका लागि उपयुक्त देखिएन र आजसम्म प्रयोग गरिएको छैन । बाराका बन्दीहरूलाई वीरगंज कारागारमा त्यसरी नै धनुषा, भक्तपुर र सुनसरीका बन्दीहरूलाई क्रमशः महोत्तरीको जलेश्वर, काठमाडौं, मोरङका कारागारमा राख्ने गरिएको छ । एकपल्ट बनाएर प्रयोगमा आइसकेपछि अर्घाखाँची कारागार बन्दी राख्न नसकिने गरी भत्केको छ । त्यसैले त्यहाँका बन्दीलाई गुल्मीको तमघास कारागारमा राखिने गरिएको छ । यसरी नेपालमा अहिले ७० जिल्लामा ७२ वटा कारागारहरू मानिस थुन्नकालागि प्रयोग भैरहेका छन् । दाङ जिल्लामा घोराही र तुलसीपुर गरी दुई र काठमाडौंमा केन्द्रीय र चारखाल गरी दुईवटा कारागारहरू प्रयोगमा छन् ।

१.२ समस्याका भनाईहरू :

सामाजिक नियन्त्रणको औपचारिक माध्यम अपनाई विभिन्न अपराधरूपी प्रवृत्तिहरूलाई नियन्त्रण र निषेध गर्दै व्यक्तिको सकारात्मक रूपान्तरणका निम्ति स्थापना गरिएका कारागारले वर्तमानसम्म आईपुग्दा पनि त्यसको वास्तविक मर्मलाई पक्रन सकेको देखिदैन । गरीबी, अस्थिरता र अराजकता आदि विविध कारणबाट विभिन्न अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको व्यवहार, प्रवृत्ति र कृयाकलाप बदल्नका निम्ति आवश्यक पर्ने भौतिक तथा सामाजिक, साँस्कृतिक वातावरण जुन ढङ्गले कारागार क्षेत्रमा हुनुपर्ने हो सो भएको देखिदैन । त्यसको परिणति बन्दीहरूको जीवनपद्धति अत्यन्त दयनीय र नारकीय देखिन्छ । ठाउँको अभावले निदाउन नपाउँदा सम्भव भएसम्म अश्लील फिल्महरू हेरेर, अपराधरूपी अनुभवहरू साटासाट गरेर वा भनौं समग्रतामा नकरात्मक प्रभाव पर्ने विषयवस्तुहरूमा रात बिताउनु पर्ने बन्दीहरूको दिनचर्या बनेको छ । पानीको समस्याले बेला बेलामा आन्दोलन गर्नुपर्ने बाध्यता देखा पर्दछ । सीपमूलक तालीमको व्यवस्था छैन । बन्दीहरू उत्पादन मूलक कामको अभावमा

भविष्यप्रति निराश हुदै भन् भन् ठूलो अपराधका निम्ति तानावाना बुनिरहेका देखिन्छन् । उपर्युक्त समस्या लगायत अन्य थुप्रै समस्याले ग्रस्त कारागारका बन्दीहरूको जीवनपद्धतिमा परिवर्तन र सुधार ल्याउन वर्तमान सम्मका नीति तथा कार्यक्रमहरू असफल देखिन्छन् ।

कारागारभित्र आन्तरिक प्रशासन सञ्चालन गर्न, शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न, बन्दीहरूलाई अनुशासित, मर्यादित राखि कारागार भित्रको वातावरण शान्त, स्वच्छ र सफा राखी कारागार सञ्चालन गर्नाका लागि कारागारप्रमुखले प्रत्येक कारागारमा असल चालचलन भएका चौकिदार, नाइके, भाइनाइके आदि नियुक्ति गरि कार्य सम्पादन गराउने व्यवस्था छ । तापनि कारागारभित्रको वातावरण शान्त, स्वच्छ, सफा र अनुशासित बनेको पाइदैन ।

यस अध्ययनले यस कारागारमा रहेका बन्दीहरूको अवस्थालाई बाहिर ल्याउनेछ । कारागारलाई सुधारगृहको रूपमा अगाडि बढाउनका लागि पनि कारागारको र बन्दीहरूको अवस्थाको अध्ययन गर्नुपर्ने र नयाँ तथ्य बाहिर ल्याउनुपर्ने आवश्यकता बढ्दै गइरहेको छ । कारागार भित्र बन्दी जीवन वितार्इरहेका बन्दीहरू, विभिन्न प्रकृतिका अपराधमा संलग्न बन्दीहरू तिनीहरूको धारणा, अपराध गर्नुको कारण, वर्तमान अवस्था, तिनीहरूको रूपान्तरण हुने चाहना जस्ता सन्दर्भमा विभिन्न प्रश्नहरू उठ्ने गर्छन् । यस अर्थमा कारागारहरूमा रहेका बन्दीहरूको उपर्युक्त प्रश्नहरूको उत्तर प्राप्त गर्ने समस्याको मूल मर्म रहेको छ । बन्दीहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्था साथै विविध प्रकृतिका अपराध प्रति उनीहरूको धारणा र प्रश्नहरूको उत्तरको समेत चित्रण गर्नु यसको मूल स्थान हो ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य :

बन्दीहरूको अवस्था, तिनीहरूको जिवनपद्धति र मुख्य गरि कारागारको समाज बुझ्नु नै यसको सामान्य उद्देश्य हो ता पनि यस अध्ययनको विशिष्ट उद्देश्य निम्न बमोजिम रहेका छन् ।

१. बन्दीहरूको सामाजिक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने ।
२. अपराध प्रतिको बन्दीको दृष्टिकोण विश्लेषण गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व :

कारागार सामाजिक नियन्त्रणको एउटा महत्त्वपूर्ण उपाय र माध्यम हो र कुनै पनि आपराधिक काम गर्ने व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम सजायको व्यवस्थाअनुरूप कारागारको व्यवस्था गरिएको हो । कारागारका बन्दीहरूको अवस्थाको बारेमा गरिने यस अध्ययनको बृहत महत्त्व रहेको छ । विशेष गरि मानव र मानवतासंग सम्बन्धीत रहेर हेर्नेहो भने अझ यसको बढी

महत्त्व रहेको छ । मानवतावादी पृष्ठभूमिबाट हेर्दा कारागारमा रहेका व्यक्तिहरूलाई गरिने व्यवहार कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने कुराको सन्देश पनि यस अध्ययनले दिन सक्छ ।

मानव अधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने सङ्घ संस्था र मानवतावादि चिन्तकहरूका लागि अझ यो अध्ययनले विशेष महत्त्व राख्दछ । कारागारको अवस्था र बन्दीहरूको जीवनपद्धति सम्बन्धी विभिन्न अध्ययनहरू भएतापनि ती केवल औपचारीकतामा मात्र बढी केन्द्रित देखिन्छन् र व्यवहारमा सुधार हुनुपर्दछ र कारागारलाई सुधारगृहको रूपमा विकास गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यताको अनुरूप विकास हुनसकेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा यस अध्ययनले कारागारमा सुधार गर्न चाहने सरकार, गैर सरकारी संस्था र व्यक्तिहरूका साथै यस भन्दा पछि जेल सम्बन्धी अध्ययन गर्न चाहने सामाजिक खोज कर्ताहरूको लागि महत्त्वपूर्ण अध्ययन सामाग्री हुनेछ ।

सामान्यरूपमा जेलजिवन, त्यहाँको वस्तुस्थिति बुझ्नु सामान्य मानिसहरूको नजर र बुझाईभन्दा टाढाको विषयवस्तु हो । अझ बाहिरका विषयवस्तुहरू समाज, राज्यलाई वजार र अर्थव्यवस्था तथा उन्नत प्रविधिसंग सम्बन्धीत विषय र त्यसको समाजसंगको सम्बन्धलाई बुझ्न सके जस्तो गरि जेलको अवस्थालाई बुझ्न सबैको लागि सजिलो विषय होइन । एक हिसाबले भन्दा सामान्य मानिसका लागि यो पहुँचभन्दा पनि बाहिरको विषय हो । त्यसैले यस अध्ययनले त्यहाँसम्म पनि प्रभाव र महत्त्व राख्ने छ भन्न सकिन्छ ।

कारागारको न्यूनतम अवस्था कहाँसम्म हुनुपर्नेहो र अझ सुधारका सम्भावना के छन र के हुनुपर्दछ भन्ने बारेमा पनि यस अध्ययनले केही कुरा प्रष्ट पार्न सक्नेछ ।

१.५ अध्ययनको सिमा :

यो मुलत प्राज्ञिक अध्ययन हो । यसको मुख्य लक्ष्य समाजशास्त्रमा स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्त गर्नु रहेको छ । समय, आर्थिक स्थिती र जनशक्तिको सिमितताले यो निश्चित सिमाभित्र बाँधिएको छ । त्यसैले केवल तीन मुद्दा लागुऔषध, डाँकाचोरी र कर्तव्यज्यानमा संलग्न बन्दीहरूको अध्ययनमा मात्र केन्द्रित गरिएको छ ।

यसबाट प्राप्त भएको जानकारी कास्की जिल्लाको लागि उपयुक्त भएतापनि अन्य जिल्लामा लागू नहुन पनि सक्छ ।

अध्याय दुई : साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ पूर्व साहित्यको अध्ययन :

मानवसमाज विकासको शिकारी तथा कन्दमूल सङ्कलन र पशुपालन समाजको विकाससम्म कुनै गुञ्जायस नभएको अपराधसम्बन्धी अवधारणा कृषि समाजको विकाससँगै आरम्भ भएको अर्धव्यवस्थाको रक्षाको लागि विकसित विभिन्न मूल्यमान्यता, नियमको प्रार्थुभावसँगै विकसित भयो। समाजद्वारा निर्धारित मूल्यमान्यता र नियमको उल्लङ्घन गर्नुलाई अपराध उल्लङ्घन मानिन थालियो। अपराध सम्बन्धी विगतदेखि वर्तमानसम्म सरल एवं वैज्ञानिक परिभाषाको अभाव खट्किदै आएको छ। तथापि केहि विद्वानहरूको परिभाषा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

सलियट तथा मेरिल “अपराध त्यो समाजविरोधी व्यवहारलाई भनिन्छ, जसलाई जनसमूहले त्यागेको वा दण्डनीय गरेको हुन्छ।” लेडिस “अपराध त्यो कार्यलाई मानिन्छ, जुन कार्यलाई राज्यले जनताको कल्याणको निम्ति हानिकारक घोषित गरि त्यो कार्य गरेमा दण्ड दिने व्यवस्था गरेको हुन्छ।” ब्याक स्टोन, “सार्वजनिक कानूनले नगर्ने भनेको कार्य गर्नु र गर्नु भनेको कार्य नगर्नु नै अपराध हो।”

सामान्यतया : अपराधमा दुई पक्ष हुनुपर्छ।

- १) कानूनले कुनै कार्यलाई सामाजिक रूपमा हानिकारक भनी उल्लेख गर्नुपर्छ।
- २) त्यस्तो कार्यवापत सँजायको व्यवस्था हुनुपर्छ।

निष्कर्षमा भन्न सकिन्छ, कि अपराध समाजद्वारा तिरस्कृत एवं बहिष्कृत गरिएका त्यस्ता कार्यहरू हुन् जसलाई राज्यले कानूनी माध्यमद्वारा निषेध गरेको हुन्छ, र जसको उल्लङ्घन गरेमा उल्लङ्घनकर्ताले सजायको भागिदार बन्नुपर्छ।

अपराधका धेरै प्रकारहरू मध्ये यहाँ केहि महत्त्वपूर्ण अपराधका प्रकारको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

क) सम्पत्तिसम्बन्धी अपराध : डाँकाचोरी

प्रचलित मुलुकी ऐनअनुसार चोरीका निम्न प्रकारहरू छन् १) साधारण, २) नकबजनी, ३) जर्बजस्ती, ४) रहजनी, ५) डाँकाचोरी

डाँकाचोरी : चारजना भन्दा बढ्ताको जमात भई जबर्जस्ती तरीकाले वा हातहतियार लिई, उठाई हूलहुज्यत गरी चोरी गरेमा यसलाई डाँकाचोरी भनिन्छ ।

ख) ज्यानसम्बन्धी अपराध : कर्तव्यज्यान

अर्काको कर्तव्यमा परि गरेमा अर्थात अरूले मनसायपूर्वक लापरवाहिपूर्वक आवेशबाट प्रेरित भई वा हेलचक्रयाँइपूर्वक केहि गर्दा मर्न गएमा त्यसलाई कर्तव्य सम्बन्धी अपराध गरेको मानिन्छ । यसका तिन अवस्थाहरू निम्न छन् :

- १) मानिसले मानिसलाई, २) कुनै प्रकारले केहि गर्दा, ३) मर्न गएमा वा मर्न पुगेमा
(प्रधानाङ्क : २०५०)

ग) लागुऔषध

लागुऔषध भनेको कुनैपनि किसिमको रासायनिक पदार्थ हो जुन स्वास्थ्य शरिरका लागि प्रयोग गर्नु आवश्यक छैन र यसको प्रयोगले शारीरिककार्य तथा वनावटमा नै परिवर्तन ल्याउन सक्छ । सबै खालका लागुपदार्थहरूमा व्यसन पैदा गर्ने र शरिरलाई नराम्रो हानी पुऱ्याउने तत्त्वहरू हुन्छन् । यसको असर सबैभन्दा पहिले मानिसको केन्द्रीय स्नायु प्रणालीमा पर्दछ भने अन्य अंगहरू जस्तै आमाशय, मृगौला, कलेजो, फोक्सो, मुटु, मांशपेशी आदिको कामलाई पनि प्रभाव पर्दै जान्छ । (वि.स्वा.स)

वन्दीगृह

मानिसले गलित वा अपराध गर्दछ तब उसलाई प्रतिशोधपूर्ण रूपमा होइन, उसलाई उसको कार्यप्रति पश्चाताप हुनेगरि पुन त्यस्ता कार्य नदोहोऱ्याउने स्वयं अनुभूति हुने अवस्था सृजना गर्नु जरूरी छ । अपराधी कार्यको स्वयम अनुभूति हुने गरी उसलाई सुधार गर्ने मनसायका साथ तत्काललाई सामाजिक तथा अन्य नोक्सानीबाट बचाउनका लागि समाजले निर्माण गरेको अवधारणा हो कारागार/जेल/वन्दीगृह ।

परिभाषा

सन् १८९४ को अधिनियम, “वन्दीगृह राज्यसरकारद्वारा परिभाषित त्यो संस्था हो जसमा वन्दीहरूलाई स्थायी वा अस्थायी रूपमा राखिन्छ ।”

फेयरचाइल्ड, “एक दण्ड दिने संस्था जसको संचालन राज्यले गर्दछ जसको उपयोग प्रौढ अपराधीका लागि गरिन्छ, जसको सजाय १ वर्ष भन्दा माथि हुन्छ ।”

निष्कर्षमा भन्न सकिन्छ, कि बन्दीगृह एक दण्ड दिने संस्था हो जुन राज्यद्वारा संचालित हुन्छ, जसमा राखेर बन्दिहरूलाई दण्ड दिइएको हुन्छ, उसलाई सुधार गर्नका लागि । बन्दीगृहमा अपराधीलाई त्यसकारणले राखिन्छ,

- १) उसलाई दण्ड दिएर सुधार गर्न
- २) अपराधीबाट समाजलाई रक्षा गर्न

बन्दिगृहको उद्देश्य

- १) अपराधीको दिमाखमा पश्चात्तापको भावना जगाउने
- २) मानसिक भय पैदा गर्ने जसले गर्दा पुनः अपराध नगरोस्
- ३) अपराधीलाई सुधार गर्ने
- ४) समाजमा न्याय दिलाउने

(बघेल : सन् १९८६)

कारागारको स्थापना र विकाससँगै सामाजिक अपराधलाई निरूत्साहित गर्दै लैजाने उद्देश्यकासाथ कारागारलाई सुधारगृहको रूपमा विकास गरि बन्दीहरूको अपराधरूपी जीवनपद्धतिलाई बदलेर जिवनपयोगि कार्यमा लगाउनका निम्ति सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था मार्फत विभिन्न कार्यहरू भएका छन् । ती कार्यहरूको जानकारी विभिन्न लेख, रचना, पुस्तक प्रतिवेदनबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ, र त्यहाँ कारागार निर्देशिका २०५३, कारागार प्रशासनबाट प्राप्त सूचना तथा पुस्तकालयमा रहेका प्रकाशित अप्रकाशित अभिलेखहरूको माध्यमबाट प्राप्त ज्ञानको संश्लेषण गरिएको छ ।

कारागार निर्देशिका २०५३ अनुसार कारागार प्रशासनको कार्यपद्धतिलाई तुरून्तै बुझ्नु पर्ने र तद् अनुकूल कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई बोध गरि कारागार व्यवस्थापनले भैरहेका परम्परागत नीति, कारागार ऐन, नियम एवं हालसम्मका प्रचलनहरू सबै समेटि कारागार र बन्दीहरूको जीवनपद्धति बदल्नेगरी विभिन्न उपायहरूको वारेमा प्रष्ट पारिएको छ । यसमा बन्दीहरूको अभिलेख राख्ने, भेटघाट र पत्रव्यवहार गर्ने नियम, स्वास्थ्य उपचार, स्थान्तरण, विन्ति पत्र वा दरखास्त आदिलगायत आर्थिक पक्ष समेतलाई उल्लेख गरिएको छ । यो कारागार निर्देशिका ठीक ढङ्गले कार्यान्वयन भएमा केहि हदसम्म बन्दीहरूको जीवनमा सकारात्मक सुधार हुनेदेखिन्छ ।

प्राप्त अभिलेखहरूको अध्ययनबाट इन्सेक, आइ.सी.आर.सी., यु.एन, महिला शसक्तिकरण अभियान आदि विभिन्न सामाजिक र मानवअधिकारवादी सघंसंस्थाद्वारा विशेषगरि

महिला तर्फ सिलाई, वुनाई, उद्घोषण, शैक्षिक प्रशिक्षण लगायतका ज्ञानवर्द्धक शीपमूलक कार्यहरू भएको पाइन्छ । आई.सी.आर.सी र यु.एन.मार्फत कारागारमा पिउनेपानीको व्यवस्था, मानव अधिकार सम्बन्धी केहि प्रयासहरू भएको देखिन्छ । विभिन्न संघसंस्थाहरूले कारागारका बन्दीहरूको भौतिक, सामाजिक तथा मानविय पक्षमा सुधार गर्ने प्रयासहरू गरेको भएतापनि योजनाबद्ध ढङ्गले कार्यहरू नहुँदा सोचेजस्तो परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन । (इन्सेक सन् १९९४)

बन्दिहरूका सम्बन्धमा सरकार उत्तरदायी नभएको मात्र होइन, धेरै कमजोरी, त्रुटी तथा लापरवाहीहरू भएको देख्यौं । साँढै साना जेलहरूमा धेरै भन्दा धेरै बन्दिहरू राख्ने, पागल बन्दीहरूसंगै अन्य बन्दीहरूलाई राखिने, स्वास्थ्य, संचार, मनोरञ्जन, शौचालय आदिको सुविधा नभएको पायौं । साँघुरा र अध्यारा कोठामा सिमित बन्दि गृहमा शौचालय र भान्साहरू पनि संगसंगै भएको देखियो । महिला बन्दिहरूसंगै नवजात शिशु, नावालिकाहरूको भविष्य पनि कुन्ठीत भएको पाइयो । त्यस्तो वातावरण, न्यून गुणस्तरको चामलले गुजारा चलाउदा शारिरीक मानसिक स्वास्थ्यमा प्रतिकुल असर पर्ने गरेको पाइयो । बन्दी राख्ने कोठाका लागि निर्मित कोठाहरूमा प्रहरि प्रशासन बसेर बन्दिहरूलाई जीर्ण र कहालीलाग्दो भवनभित्र सिमित गरेको पनि पाइयो । (प्याकुरेल: २०५४)

कारागार सुधार हुनुपर्छ भन्ने माग हुन थालेको आधा सताब्दी भन्दा धेरै भयो, कारागारलाई सुधार गर्न सानोतिनो कामको थालनी भएको आधा शताब्दी भैसक्यो तर नेपालका कारागारको अवस्था आजपनि दयनिय छ । अहिलेसम्म कारागार सुधारका प्रयासहरू प्रस्ताव र सुझावमा मात्रै सिमित भए । वितेका आधा शताब्दीको कारागारको सुधार बन्दीको सिधा वृद्धिमै सिमित रह्यो । कारागार सुधार गर्ने नाममा आजसम्म भएका प्रयासहरूलाई केलाउदा वि.स. २००५ सम्म पुग्न सकिन्छ । कारागारको सुधार गर्न सुझावहरू दिन सुवर्ण शमशेरलाई अध्यक्ष सरहको पद दिएर वि.स.२००५ सालमा जेलसुधार आयोग बनाएको थियो । यस जेल सुधार आयोगले के कति काम गऱ्यो, कस्ता सुझावहरू दियो र आयोगमा अरू को को थिए भन्ने जानकारी कतैपनि पाइदैन ।

वि.स.२०१६ सालमा नेपालका कारागारहरू सुधार गर्ने उद्देश्यले तत्कालीन मन्त्री तथा नेता गणेशमान सिंहको अध्यक्षतामा जेल सुधार समिति वऱ्यो । त्यो सुधार समितिमा देशका लब्ध प्रतिष्ठित नेताहरूको सहभागिता थियो । त्यो समितिले कति दिन काम गऱ्यो, कस्तो प्रतिवेदन तयार गऱ्यो र कारागारको सुधार गर्न के कस्ता कामहरू थालिए भन्ने प्रमाण कतै

पाइदैन । प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको पहिलो पुस्ताका प्रभावशाली नेताहरू समावेश भएको सो समितिको कामको विषयमा पनि कुनै जानकारी छैन ।

वि.स.२०१७ सालमा प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीलाई समाप्त पारेर पंचायती शासन लादियो । त्यसपछि नेपालमा धमाधम कारागारहरू बन्न थाले, कारागारको सङ्ख्या थपिदै गयो र कारागार सुधारको लागि मागपनि बढ्दै गयो । त्यसैले वि.स.२०२९ सालमा रामहरि शर्माको अध्यक्षतामा एउटा उच्चस्तरीय कारागार सुधार समिति बन्यो । त्यो समितिले कारागारको संरचना र वर्गीकरण गर्न नयाँ र वैज्ञानिक आधारहरू प्रस्तुत गर्‍यो । उच्चस्तरीय समितिले कारागार भित्र र बाहिर सुधार गर्ने क्षेत्रहरू र क्षेत्रीयस्तरका कारागारहरू निर्माण गर्ने विषयमा पनि महत्वपूर्ण सुझाव दियो तर ती सुझाव कार्यान्वयन गरिएन । रामहरि शर्माको अध्यक्षतामा बनेको उच्चस्तरीय समितिले तयार पारेको प्रतिवेदन पनि गृहमन्त्रालयमा दराजको शोभा बढाउने काममा मात्रै प्रयोग भयो । (गुरागाई : २०५४)

२०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना भयो । त्यसपछि कारागारहरूको सुधार हुने आशा पनि बलवान भयो । नेपालका कारागारमा लामो समयसम्म डेरा जमाइसकेका र ती डेराहरूको दुरावस्था भोगेका राजनीतिक पार्टीका कार्यकर्ताहरू सत्तामा पुगे । यस्तो अवस्थामा कारागारहरूको सुधार होला भन्ने अपेक्षा गरिनु स्वाभाविकै थियो । पंचायतकालमा गरिएका अध्ययन र सुझावलाई अपर्याप्त ठानेर वि.सं. २०४७ सालमा बद्राम भण्डारीको अध्यक्षतामा कारागार सुधार समिति गठन भयो । अरू समितिहरूले जस्तै यस समितिले पनि एउटा महत्वकांक्षी प्रतिवेदन तयार पार्‍यो । सो प्रयास पनि प्रतिवेदनमै सिमित भयो यद्यपि २०४७ सालदेखि बन्दिहरूले पाउने सिधा रकम बृद्धि तथा प्रशासनिक संरचनामा सामान्य परिवर्तन गरियो ।

उपर्युक्त सबै प्रयासहरू कारागारको भौतिक अवस्थामा मात्र सिमित देखिन्छन् । तर बन्दीहरूको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षमा तथा मानव अधिकारको पक्षमा गहन अध्ययन हुन सकेको छैन । कार्यक्रमहरू छिटफूट रूपमा संचालनमा रहेको पाइन्छ, तर त्यस्ता कार्यक्रमहरू मानिसको विशेष गरि बन्दीहरूको मनोवैज्ञानिक विषयसँग सम्बन्धीत भएकाले प्रभावकारी ढङ्गले संचालन हुन सकेका छैनन् र बन्दीहरूको जीवन पद्धतीमा सुधार आउन सकेको छैन ।

समग्रमा हेर्ने हो भने नेपालका कारागारहरू अत्यन्त जीर्ण, फोहोर, साघुरा र अस्वस्थकर छन् । देशमा प्रजातन्त्र आएको लामो समय वितिसकदा पनि जेलभित्र प्रजातन्त्रको उज्यालो घाम पस्नसकेको छैन । विगतमा मात्र होइन, अहिले पनि जेल भन्ना साथ सबैको मनमा चिसो

पस्छ । सामाजिक अपराधलाई नियन्त्रण गर्नु राज्यको दायित्व हो । राज्यसंचालन कृयाका लागि, देशमा शान्ति सुरक्षा कायम राख्न र अपराध नियन्त्रण गर्न जेलको आवश्यकता महसुस गरिएको हो र अहिले आएर जेललाई सुधार गृहको रूपमा परिभाषित गर्न थालिएको छ । (प्याकुरेल : २०५४)

नेपालका कारागारमा कम्तिमा १२ वर्षका नाबालकदेखि ८० वर्षभन्दा माथिका वृद्ध वृद्धा समेत थुनिएका छन् । बन्दी महिलासंग नेपालका कारागारहरूमा दर्जनौं बालबालिका पनि थुनिएका छन् । आमासंगै कारागारमा थुनिएका बेकसुर बालबालिकाहरूलाई स्वाभाविक माया, ममता, शिक्षा, दीक्षा र राम्रो लालनपालनबाट वन्चित छन् । चौविसै घण्टा कारागार भित्र बन्दी भै दिन विताउन बाध्य छन् ।

नेपालका कारागारहरूको संचालन र व्यवस्थापन गर्ने कानून (कारागार ऐन) बन्दीहरूसंग सम्बन्धीत प्रावधान लागु गराउन कम्मर कसेर लागेको पाइन्छ तर यो ऐनले निर्देशित गरेको कारागारको सुव्यवस्था र बन्दीको सुविधा सम्बन्धी प्रावधानलाई कारागार प्रशासनले सधैंभरी उपेक्षा गर्दै आएको छ ।

नेपालका कारागारमा थुनिएका बन्दीहरू गरिव पारिवारिक पृष्ठभूमिका रहेका छन् । प्रायः सबै कारागारमा बन्दीहरूका स्वास्थ्य सम्बन्धी अनेक खालका समस्याहरू छन् । कारागार ऐनले बन्दीको स्वास्थ्योपचार सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरेको भएपनि बन्दीहरूको राम्रो स्वास्थ्योपचार गरेको पाइदैन । कारागार ऐनले “मानसिक शारिरीक विरामी परेका” बन्दीहरूलाई सरकारी चिकित्सकहरूबाट जाँच गराउनुपर्ने, गम्भिर विरामी भए अस्पतालमा राखेर औषधि उपचार गराउनुपर्ने र बन्दीले आफ्नै खर्चले उपचार गराउन चाहे उपचार गराउन अनुमति दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कारागार ऐनले गरेको यो व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्न चार सय भन्दा बढी बन्दी रहने कारागारहरूमा डेस्पेन्सरी र डाक्टरको व्यवस्था छ । तराईका अधिकांश र पहाडका धेरै बन्दीहरू भएका कारागारहरूमा स्वास्थ्य सहायकहरूको दरबन्दी तोकिएको छ । राम्रो उपचार हुन नसक्ने ठाउँमा थुनिएका बन्दीहरूको उपचार कारागार सरूवा गरेर पनि गर्ने व्यवस्था ऐनमा छ, तर व्यवहारमा यस ऐनको पालना कमै भएको पाइन्छ । नेपालका प्रायः सबै कारागारहरूमा बन्दीहरूलाई भेडाबाखा भैगरि मिसमास र खाँदखुँद गरि राख्ने चलन छ । कारागार ऐनले थुनुवा र बन्दीहरूलाई अलग अलग राख्न गरेको कानूनी व्यवस्थालाई कारागार प्रशासनले लागु गर्न सकेको छैन । कारागारहरू पुराना र जीर्ण मात्र होइन, अधिकांश कारागारहरू साँघुरा, चिसा र अत्यन्त फोहोर छन् । अझ महिला बन्दीलाई राखीएका प्रायः जसो कारागारका कोठाहरू कुनै चिसा, कुनै

अँधेरा, कुनै हावा समेत नपस्ने, कुनै हावा र पानी सबै कोठाभित्रै पस्ने, कुनै चर्पी नहुने, कतै सुत्नेठाउँसँगै जोडिएको र कतै भान्सा संगसँगै जोडिएको चर्पी हुने, कुनै कारागारमा चौविसै घण्टा कोठाभित्रै बस्नुपर्ने जस्ता समस्या छन् ।

२.२ सैद्धान्तिक पुनरावलोकन :

कुनैपनि विषयको अध्ययन अनुसन्धान गर्दा समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रमा विकसित विभिन्न सिद्धान्तहरू मध्ये सम्बन्धीत एक वा बढी सिद्धान्तको उपयोग गरिन्छ । यसरी अनुसन्धान गर्दा बढि वैज्ञानिक, सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक देखिन्छ । त्यसैले यहाँ प्रस्तुत विषयको अनुसन्धान संरचनात्मक प्रकार्यात्मक र घटनाशास्त्रीय सिद्धान्तको नजिक रहेर गरिएको छ ।

संरचनात्मक प्रकार्यात्मक सिद्धान्त :

यसले समाजलाई एउटा प्रणाली वा व्यवस्था उपागमनबाट विश्लेषण गर्दछ । सिंगो सामाजिक व्यवस्थालाई एउटा पद्धति मानेको हुन्छ । समाज र संस्कृतिको अध्ययन गर्ने सम्बन्धमा प्रत्येक विषय वा घटनाक्रमको अध्ययनलाई पूर्वरूपमा बुझ्नको लागि, यसको कार्य कारण सम्बन्ध पहिल्याउनको लागि, सामाजिक सांस्कृतिक यथार्थलाई प्रस्त पार्नको लागि सामाजिक व्यवस्थाका सबै संलग्न पक्षको एकिकृत रूप र प्रकृत्यालाई अध्ययन गर्नु पर्दछ । भन्ने मान्यता यसमा रहेको हुन्छ ।

प्रकार्यात्मक एकता : यस संरचनात्मक प्रकार्यात्मक नमुनाले आधारभुत रूपमा नै समाजको प्रकार्यात्मक एकतालाई जोड दिन्छ । यसमा समाजलाई एउटा वृहत संरचना मानिन्छ । जहाँ विभिन्न एकाईहरू तथा उपसंरचनाहरूको क्रमबद्ध गठन पाइन्छ । यिनै तत्वहरू तथा भागहरूको संयोजनले नै एउटा सामाजिक व्यवस्था निरन्तर अस्तित्वमा रहेको हुन्छ । विभिन्न एकाईहरूको प्रकार्यात्मक सम्बन्ध, एकिकरण र एकताबाट नै समाज विकासको प्रकृत्या निरन्तर चलेको हुन्छ । यसैले यस मान्यता अनुसार समाज, समाजका विभिन्न एकाईहरू बिचको एकिकृत र संगठनात्मक स्वरूप हो । यिनै एकाईहरू बिचको प्रकार्यात्मक सम्बन्धले सामाजिक व्यवस्थालाई स्थायित्व दिएका हुन्छन् ।

विचलित व्यवहार : समाज जसरी समानता, सहयोग, सद्भाव र सो कार्यबाट संचालित छ । यसै गरी समाजमा असहयोग, द्वन्द्व, प्रतिशोध तथा संघर्षको स्थिति पनि देखिन्छ । सामाजिक पृष्ठभूमिमा नै विभिन्न प्रकृतिका सामाजिक व्यवहार र कृत्याकलापहरू उत्पन्न हुन्छन् र तिनले सामाजिक व्यवस्थामा सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभाव पारेका हुन्छन् । यिनै

व्यवहारहरूलाई स्थापित गर्ने माध्यम सामाजिकीकरण हो । सामाजिक नियन्त्रणका माध्यमबाट प्रत्येक अस्वाभाविक, असान्दर्भिक तथा विचलित व्यवहारलाई समाज सपोक्ष पार्ने कार्य गरिन्छ । समाजमा सधैं समाज अनुकूलका र समाजलाई प्रत्यक्ष सकारात्मक प्रभाव पार्ने सामाजिक कार्य हुँदैनन् । बरू सामाजिक विचलित व्यवहार जुन सामाजिक मर्यादाबाट टाढा रहेका, सामाजिक मूल्य मान्यता तथा परम्पराको सिमालाई नाघेका, निश्चित व्यक्ति तथा समुहको हितलाई मात्र प्रश्रय दिएकमा व्यवहारहरू समाजमा देखिन्छन् । जसलाई सामाजिक विचलित व्यवहार भनिन्छ । सामाजिक विचलित व्यवहारहरूमा अनैतिक कार्य, हत्या, चोरी डकैती, भ्रष्टाचार, जुवातास, जाँडरक्सीको व्यवहार, अरूलाई गाली बेइज्जती गर्ने, धोका कपटी, धुतता, ठगी आदि पर्दछन् ।

सामाजिक विचलन समाज पृथक व्यवहार हो । जसले समाजको संरचना, गठन र मान्यतालाई बिगाछ, तथा विखण्डन गर्दछ । यस्ता व्यवहारमा समाजको स्वीकृति पाइदैन । कालान्तरमा समाजमा अस्थिरता, भय बेचैन, अनुत्तरदायीता जस्ता प्रवृत्तिको विकास हुन्छ ।

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण अनुसार सामाजिक विचलनलाई सकारात्मक र नकारात्मक दुवै पक्षबाट विश्लेषण गरिन्छ । अझ भन्ने हो भने सामाजिक समुह र समाजहरूको प्रकार्यात्मक स्वरूपलाई प्रक्रियारत बनाउँदै तिनको अस्तित्वका लागि सामाजिक विचलनले सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ । बरू बुझ्नु पर्ने तथ्य के हो भने कस्ता समाजमा कुन प्रकृतिका सामाजिक विचलनहरूको अवस्था किन शुरू भएको छ ? किन भिन्न भिन्न प्रकृतिका विचलनहरू समाजमा देखिन्छन् ? यसतर्फ नै समाजशास्त्रीय विश्लेषण बढि केन्द्रित हुने गर्दछ । प्रत्येक प्रकृतिका सामाजिक विचलनका उत्पत्तिकालागि समाजमा विभिन्न कारक तत्वहरू रहेका हुन्छन् । यसैले सामाजिक यथार्थताहरू नै सामाजिक विचलनका लागि जिम्मेवार छन् ।

इमाइल दुर्खिम समाजका लागि सामाजिक विचलन प्रकार्यरत हुन्छ भन्ने मान्दछन् । यसलाई समाजको प्रकृतिको रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । उनले हत्यालाई सामाजिक जीवनको अनिवार्य र साधारण पक्ष मान्दछन् । समाजका सबै व्यक्तिहरूका समान किसिमको सामुहिक चिन्तन तथा मूल्यमान्यता र व्यवहारहरू हुँदैनन् । विविध प्रकृतिको सामाजिक अवस्थाले नै व्यक्तिका व्यवहार सिर्जना हुन्छन् । उनका अनुसार निश्चित दर भन्दा माथि भएको हत्याले मात्र समाजमा अकार्य सृजना गराउछ । सबै सामाजिक परिवर्तनहरू सामाजिक विचलनबाटै सुरु हुन्छन् । केहि हत्याहरू भविष्यको नैतिकताका लागि पूर्व धारणा बन्दछन् । समाजमा उत्पन्न विचलनबाट नै संगठित र असल समाजका निर्धारकहरूको उत्पन्न हुन्छ ।

उसै मर्टन समाजको संस्कृति र सामाजिक संरचनाले सामाजिक विचलनको सृजना गराउँछ भन्दछन् । उनका अनुसा व्यक्तिको प्रकृतिमा भन्दा पनि समाजको प्रकृतिमा सामाजिक विचलनका घटनाहरू निर्धारित हुन्छन् । प्रत्येक समाजमा निश्चित सामाजिक तथा सांस्कृतिक मान्यता युक्त उद्देश्यहरू पूरा गर्ने संस्थागत मान्यताहरू विकास भएका हुन्छन् । अर्थात् निश्चित सामाजिक दृष्टिकोण र मान्यताको विकास भएको हुन्छ । यसै अनुरूप सामाजिक कार्य हुन नसकि व्यक्तिहरूले सामाजिक मान्यता र अपेक्षा अनुरूप आफूलाई ढाल्न सकेन वा आफ्नो हैसियत र क्षमता अनुरूपको उपलब्धि प्राप्त गर्न सकेन भने यहि अवस्थाले सामाजिक विचलनको जन्म गराउँछ । व्यक्तिका आकांक्षा, हैसियत, औकात, अनुरूपको अपेक्षा प्राप्त गर्न नसक्दा विभिन्न सामाजिक खराबिहरू उत्पन्न हुन्छ ।

समाजको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा धार्मिक उपस्थिति र प्रभावका कारण सामाजिक व्यवहारहरूको विकास हुन्छ । यसैले सामाजिक संरचना भित्रका एकाईहरू विचको प्रकार्यात्मक सम्बन्धको तह सम्बन्धको आशय तथा अन्योन्याश्रीत प्रकार्यका अभावमा सामाजिक विचलनको स्थिति आउँछ । प्रत्येक एकाईको भूमिका निर्वाहका सम्बन्धमा उत्पन्न बाधाहरूले पनि सामाजिक विचलनको स्थिति आउँछ ।

घटनाशास्त्र :

यो समाजको अध्ययनमा सूक्ष्म अवधारणा हो । घटनाशास्त्रीहरूले मानिसले के सोच्दछन् ? के अवलोकन गर्दछन् ? भन्ने वारेको अध्ययनलाई जोड दिन्छन् । मानिसले कसरी आफ्नो सोचाई र व्यवहारहरू प्रकट गर्दछन् त्यसको अर्थ कसरी लगाउँछन् ? अरूको भनाई प्रतिको बुझाईको ग्रहण र प्रकटित व्यवहार के कस्तो हुन्छ ? भन्ने तथ्यको खोजी नितीको कार्य घटनाशास्त्रले गर्दछ । यो शास्त्र दर्शन शास्त्रमा एउटा हलचल हो जसले व्यक्तिको जागरूकताको स्थिति र सामाजिक जीवनको सम्बन्धको बुझाईलाई विकसित गरेको छ र अरू बढि बुझाउँछ । समाजशास्त्रमा एउटा अवधारणाको रूपमा घटनाशास्त्रले के कसरी सामाजिक कार्य, सामाजिक संस्था र समाज सामाजिक जागरूकताका परिणाम हुने भन्ने तथ्यलाई प्रकट गर्दछ ।

घटना शास्त्रलाई सैद्धान्तिक अवधारणामा राखेर सामाजिक घटनाको विप्लेषण गर्नेकार्य अलफ्रेड सुजले गरेका हुन् । उनले सामाजिक घटनाको गहन अध्ययन गर्न दैनिक जीवनको तरिकालाई बुझ्नुपर्ने तर्क राख्दछन् । कुनैपनि घटनामा व्यक्तिहरूको सोचाई र धारणा के छ ? त्यसलाई बुझ्नु पर्छ भन्ने उनको मान्यता छ । अरूले भनेको र गरेका कृयाकलापलाई मानिसले कसरी ग्रहण गर्दछ र उसका भनाईलाई अर्कोले कसरी बुझ्दछ भन्ने तथ्य अवस्थामा

भरपर्ने हुन्छ । सामाजिक घटनामा बहु सत्यताका वारेमा पुग्न सकिने तर्क उनको छ । यो व्यक्तिको सोचाई, बुझाई र अवस्थामा भरपर्दछ । उनको अर्को तर्क के छ भने मानिसले जति बढि सामाजिक सत्यतामाथि सन्देह गर्दछ, त्यतिनै बढि सत्यताको नजिक पुग्न सक्दछ ।

सिद्धान्तसँगको सम्बन्ध : कारागारमा रहेका २१ मुद्दाका विभिन्न प्रकृती र प्रवृत्तिका कारागारको क्षमता भन्दा भण्डै ५ गुणा वन्दीहरू एकै स्थानमा रहि एकताबद्ध रूपमा दैनिक कृयाकलाप, व्यवहार गर्दै वर्षौं बिताउनु र कारागार प्रशासनसंगको सौहार्द पूर्ण सम्बन्धले संरचनात्मक प्रकार्यात्मक सिद्धान्तको प्रकार्यत्मक एकताको मान्यतालाई जोडसँग पत्रेको देखिन्छ ।

भिन्न भिन्न सामाजिक पृष्ठभूमिका मानिसहरू विभिन्न अपराधमा संलग्न भएर कारागारमा वन्दी जीवन बिताई रहेको अवस्थाले विचलित व्यवहारको मान्यतालाई आत्मसात् गरेको देखिन्छ ।

मानिसहरूको आ-आफ्नो बुझाई, सोचाई, धारणा र व्यवहारका कारण भिन्न भिन्न अपराधमा संलग्नरही कारागारमा वन्दी जीवन बिताउन पुगनुले घटना शास्त्रको सैद्धान्तिक मान्यतालाई आत्मसात् गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

अध्याय तीन : अनुसन्धान पद्धति

३.१ अध्ययनको औचित्य :

विश्वमा विभिन्न अध्ययन, अनुसन्धान र अन्वेषणहरू भएका छन् । विशेष गरी उन्नत प्रविधि र त्यसको प्रयोगमा केन्द्रित अनुसन्धानले मानिसको भौतिक पक्ष र त्यसको सुधार सम्मलाई मात्र ध्यान दिइएको छ । मानव, मानवता, मानवोचित व्यवहार, अधिकार तथा कर्तव्यका बारेमा गरिने अध्ययन र अनुसन्धान भौतिक अध्ययनको तुलनामा नितान्त सुक्ष्म रहन्छ । कारागारमा रहेका बन्दीहरूको जीवनपद्धति अध्ययन गर्ने विषय छनोट गर्नुको प्रमुख कारण पनि यहि हो ।

कारागारको स्थापना मूलतः राजनैतिक उद्देश्यबाट प्रेरित देखिएता पनि वर्तमान जटिल समाजमा देखिएका विभिन्न अपराधिक कार्यलाई नियन्त्रण गर्नका लागि पनि कारागार एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । त्यसरी कुनै अपराधमा सजाय बापत बन्दी जीवन बिताइरहेको मानिसहरूलाई मानवोचित व्यवहार भएको छ, छैन भनेर हेर्नु अझ संवेदनशिल विषय हो । त्यसैले पनि मेरो अध्ययनको क्षेत्र यो बन्न सकेको हो ।

मानव अधिकारको बहस र विधा एउटा महत्त्वपूर्ण अध्ययनको क्षेत्र बन्दै गएको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा पनि कारागार भित्रको जीवनको अध्ययनलाई आफ्नो अध्ययनको शीर्षक बनाउन सकिएको हो । कारागार भित्र जुनसुकै कारणले बस्नुपरेको भएपनि आखिर त्यो मानव हो र विकासको सन्दर्भलाई जोडेर हेर्दा त्यो मानवीय स्रोत हो, त्यसलाई जुनसुकै ढङ्गले पनि परिचालन गर्न सकिन्छ, र सकारात्मक रूपमा परिचालन गर्नको लागि के कस्ता उपायहरू हालसम्म प्रयासरत छन् र के भविष्यमा हुन सक्ला भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुराले पनि यो शीर्षक अध्ययनको शीर्षक बन्न पुगेको हो ।

हालसम्मका अध्ययन अनुसन्धानका विषयहरू मध्ये यो विषय नितान्त नविन विषय भएको तथा एउटै कारागारका निश्चित मुद्दाको अध्ययनले कार्य सम्पादनमा पनि सहज हुने भएकोले यो क्षेत्र छनोट गरिएको हो ।

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा

कारागारका बन्दीहरूको जीवनपद्धति नामक अध्ययनको शीर्षकमा कारागारको भौतिक अवस्था, कारागार प्रशासन, बन्दिहरूले पाइरहेका सुविधा जस्ता कुराहरू अध्ययन गरि प्रस्तुत गरिने भएकोले यो अध्ययनको ढाँचा वर्णनात्मक छ । त्यस्तै गरि बन्दिहरूका जीवनपद्धतिका कतिपय पक्षमा लुकेर रहेका अवस्था उनीहरूका मनोभावना, कुण्ठा, केहि गर्न सकिन्छ, र कारागारबाटै नयाँ जीवनको शुरुवात पनि गर्न सकिन्छ, भन्ने सकारात्मक मनोभावनाका

विषयहरूलाई अन्वेषण गरि बाहिर ल्याइने हुँदा यो अनुसन्धानको ढाँचा अन्वेषणात्मक छ । समग्रमा भन्नुपर्दा यो अनुसन्धान वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक दुवै ढङ्गको छ ।

३.३ सघन गणना विधि

कास्की कारागार नै यसको अध्ययनको क्षेत्र हो । यसमा रहेका मुख्य तीन मुद्दा लागूऔषध, कर्तव्य ज्यान र डाँकाचोरीमा संलग्न सबै क्रमशः ७२, ५६ र १६ बन्दीहरू सबै गरि जम्मा १४४ जनालाई अध्ययनमा राखिएकोले अध्ययनको विधि जनगणना विधि बनेको छ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू (प्राथमिक र द्वितीय)

प्राथमिक स्रोत : अध्ययनका लागि अनुसन्धान कर्ता स्वयं अध्ययन क्षेत्रमा गई तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न निम्न तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरू अपनाइएको छ ।

३.४.१ तथ्यांक सङ्कलन विधि (प्राथमिक स्रोत) :

३.४.१.१ प्रश्नावली अनुसूची

तथ्यांक सङ्कलन गर्नको लागि धेरै भन्दा धेरै तथ्यांकहरू उपलब्ध हुन सकोस भन्ने उद्देश्यले सकेसम्म धेरै सूचना प्राप्त गर्ने गरि प्रश्नावली अनुसूची तयार गरि बन्दीहरूबाट उत्तर प्राप्त गरिएको छ ।

३.४.१.२ अवलोकन

कारागारको प्रत्यक्ष रूपमा आफूले नै अवलोकन गरिएको छ । त्यहाँको वास्तविक वस्तुस्थिति, बन्दीहरूको रहनसहन, सरसफाई, खाना, सुविधा, सञ्चारसंग पहुँच आदि विषयमा अवलोकन गरि तथ्यांक सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४.१.३ छलफल

विशेष गरी विषय विशेषज्ञ, कारागार प्रमुख, प्रहरी प्रमुख, मानव अधिकारवादी कार्यकर्ता संग वैयाक्तिक तथा सामूहिक छलफल गरि विशेष सूचना, तथ्यांकहरू सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४.२ द्वितीय स्रोत :

द्वितीय स्रोतको लागि प्रकाशित अप्रकाशित लेख, रचना र पुस्तकहरूलाई आधार बनाइएको छ ।

३.५ तथ्यांकको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण

प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई उपयुक्त ढङ्गबाट विश्लेषण गर्न तथ्याङ्कको प्रकृति हेरी सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक तथ्यहरूलाई तालिका, स्तम्भ चित्र, वृत्तचित्रको माध्यमबाट विश्लेषण गर्दै प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चार : कारागारको परिचय

समुन्द्रि सतहबाट ४५० मिटर देखि ८०९१ मिटर सम्मको उचाईमा रहेको कास्की जिल्ला २८°०६' उत्तरदेखि २८°३६' उत्तर अक्षांश तथा ८३°४०' देखि ८४°१२' पूर्व देशान्तरमा अवस्थित छ। भण्डै वर्गाकार रहेको जिल्लाको औषत लम्बाई ६३ कि.मी. र चौडाई ५० कि.मी रहेको छ। यहि जिल्ला स्थित पोखरा उप नगरपालीका ७, रत्नपुरीमा रहेको कास्की कारागार समुन्द्रि सतहबाट भण्डै ७०० मिटर उचाईमा छ। भण्डै १९ रोपनी ५ आना क्षेत्रफलमा फैलिएको यो कारागारको स्थापना वि.सं. २०२१ सालमा भएको हो।

चौघेरा पर्खालले घेरेर बन्द गरिएको भुभागको बिचमा बन्दिहरूको व्यवस्थापन र सुरक्षाका निम्ती रहेका निजामती कर्मचारी तथा सुरक्षाकर्मीका लागि २ ब्लक (८ कोठा) तथा भित्री चौघेरा (चार दिवार) भित्र पुरूषतर्फ १ ब्लक (६ कोठा) र महिला तर्फ १ ब्लक (२ कोठा) रहेका छन्। बाथरूम, टोइलेट बाहिर कर्मचारी र सुरक्षाकर्मीका लागि ४, भित्र पुरूष बन्दिका लागि ४ र महिला बन्दिका लागि २ कोठा रहेका छन्। पुरूष बन्दीतर्फ खाना भान्साहरू ५ ओटा सरकारी (सिधा खर्च पुरै लाग्ने) र छुट्टाछुट्टै १२ वटा छन् भने महिलातर्फ ८ वटा खाना भान्सा प्रयोगमा रहेका छन्। पुरूषतर्फ एक सामान्य पुस्तकालय कोठा र सानो घुम्ने चौर छ। भित्री चौघेरा भन्दा बाहिर प्रशासनको नियन्त्रणमा चौकीदारद्वारा सञ्चालीत एक फर्निचर उद्योग सञ्चालित छ। बन्दीगृहको ४ कुनामा ४ सुरक्षा पोष्ट रहेका छन्।

अध्ययनको मितिमा बन्दिहरूको सङ्ख्या थुनुवा र बन्दी गरि २४६ रहेछन् जसमा महिला ४३, पुरूष २०३ रहेछन्। निजामति कर्मचारी तर्फ ना.सु. देखि कार्यालय सहयोगी सम्म १० जना र सुरक्षाकर्मीतर्फ सईदेखि जवानसम्म ३० जना रहेका छन्। उपचार सेवाका निम्ती हाल H.A. को व्यवस्था गरिएको छ।

बन्दिहरूसँगको भेटघाटको समय शनिबार बाहेक प्रत्येक दिन (१०-३) बजे रहेको छ। विशेष भेटलाई शनिबार पनि खुला गरिएको छ। संस्थाहरूद्वारा गरिने विविध कृयाकलापको लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयको अनुमती जरूरी छ। टेलिफोनको सुविधा बिहान (७-९) बजे र साँझ (५-६:३०) बजे खुला गरिएको छ। सोधपुछ भेटघाट कक्षको प्रबन्ध मिलाइएको छ। खाना खर्च मासिक प्रति बन्दि प्रतिदिन ७०० ग्राम चामल र रू. ४५ दिइन्छ। कपडा वार्षिक २ पटक जाँडो र गर्मी मौसममा एक एक सेट वा सो बराबरको रकम दिइन्छ भने विस्तारा दुईवर्षको एक पटक दिइन्छ।

हाल क्षेत्रिय कारागारमा विकास गर्ने सोचका साथ A,B,C तीन ब्लक निर्माण गर्ने योजनाअनुसार A र B ब्लक निर्माणको कार्य अगाडि बढेको छ।

अध्याय पा "च : तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण

अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई तिनिहरूको विशेषता, गुणको आधारमा निम्नअनुसारका उपशीर्षकमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१ विविधताको आधारमा उत्तरदाताको वितरण :

भौगोलिक, सांस्कृतिक, विविधता पूर्ण विशेषताले सजिसजाउ भएको देश नेपाल हो । भौगोलिक रूपमा ५ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल र ७५ जिल्लामा विभाजित तथा सांस्कृतिक रूपमा बहुजाति, बहुभाषी, बहुधार्मिक रूपमा विभाजित समाज हो नेपाली समाज । यहाँका मानिसहरू सामाजिकरण र सांस्कृतिक अभ्यासको विभिन्नताका कारणले विभिन्न पेशा, व्यवसाय, शैक्षिक स्तरमा विभक्त छन् । उपर्युक्त विविध विशेषताका आधारमा यस कारागारको समाजलाई निम्न अनुसारका बुँदा वर्गीकरण गरी प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.१.१ जिल्लाको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

जिल्ला	सङ्ख्या	प्रतिशत
कास्की	६४	४४.४
चितवन	१२	८.३
स्याङ्जा	१२	८.३
धादिङ	८	५.६
म्याग्दी	८	५.६
सुनसरी	८	५.६
तनहुँ	८	५.६
दाङ	४	२.८
गोरखा	४	२.८
काठमाण्डौं	४	२.८
काभ्रे	४	२.८
लमजुङ	४	२.८
रोल्पा	४	२.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

भौगोलिक विभाजनअनुसार ५ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल, ७५ जिल्लाका विभाजित देश नेपाल हो । यसै भूगोलअन्तरगत रहेको कास्की कारागारमा रहेका अध्ययन क्षेत्र भित्र पर्ने बन्दीहरूको जिल्लागत विभाजन उक्त टेबुलमा देखाइएको छ । जसअनुसार अध्ययनका मुद्दाहरूमा संलग्न बन्दीहरू कास्कीका सबभन्दा बढी ६४ जना वा ४४.४% त्यसरी नै घट्टो

क्रममा चितवन र स्याङजा १२/१२ जना वा ८.३/८.३% धादिङ, म्याग्दी, सुनसरी र तनहुँ ८/८ जना वा ५.६%, दाङ, गोरखा, काठमाण्डौं, काभ्रे, लमजुङ, रोल्पा ४/४ जना वा २.८%/ २.८% संलग्न रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ५.१.२ लिङ्गको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

लिङ्ग	सङ्ख्या	प्रतिशत
पुरुष	१०४	७२.२
महिला	४०	२७.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा पुरुष र महिलाको अनुपात भण्डै समान रहेको छ । नेपालको सामाजिक संरचना, संस्कृतिका कारण भिन्न भिन्न क्षेत्रमा पुरुष र महिलाको संलग्नता पनि फरक फरक रहेको पाइन्छ । सोहि अनुसार यो कारागारमा संम्बन्धित मुद्दामा संलग्न पुरुष र महिलाको स्थिती हेर्दा पुरुष १०४ जना वा ७२.२% र महिला ४० जना वा २७.८% गरि जम्मा १४४ जना रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ५.१.३ धर्मको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

धर्म	सङ्ख्या	प्रतिशत
हिन्दु	८०	५५.६
बौद्ध	३६	२५
क्रिश्चियन	२८	१९.४
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

बहु धर्म, भाषा, क्षेत्र, जाति आदिमा विभाजित बहुरंगी देश नेपाल सामाजिक, सांस्कृतिक अध्ययन अनुसन्धानको दृष्टिकोणले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । धार्मीक वाहुल्यताका आधारमा हेर्दा नेपालमा पहिलो स्थानमा हिन्दुधर्मालम्बीहरू घद्दो क्रममा बौद्ध, क्रिश्चियन रहेको पाइन्छ । यहि प्रभाव यस कारगारका अध्ययन मुद्दामा संलग्न बन्दीहरूमा पनि देखिन्छ, जसअनुसार हिन्दु ८० जना वा ५५.६% क्रममा बौद्ध ३६ जना २५% र क्रिश्चियन २८ जना वा १९.४ % पाइयो ।

तालिका नं. ५.१.४ जातियता आधारमा उत्तरदाताको वितरण

जातियता	सङ्ख्या	प्रतिशत
गुरुङ	३२	२२.२
क्षेत्री	२८	१९.४
मगर	२०	१३.९
दलित	१६	११.१
ब्राह्मण	४	२.८
अन्य	४४	३०.६
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

विगत लामो समयदेखि 'चार वर्ण छत्तिस वर्णको फूलवारी' भनी प्रख्यात देश नेपाल वर्तमानमा आइपुग्दा पनि भुन विभिन्न जात, जातिले रङ्गी विरङ्गी भएको पाइन्छ । विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर कुनै न कुनै रूपमा बहु जातीको संलग्नता रहेको पाईन्छ । यो मान्यता भित्र रहेर यस कारागारका अध्ययनका बन्दीहरू पनि संलग्न भएको पाइयो जसानुसार बाहुल्यताका आधारमा सबभन्दा बढी गुरुङ्ग जाती ३२ जना वा २२.२% त्यसरी नै क्षेत्री २८ जना वा १९.४%, मगर २० जना वा १३.९%, दलित १६ जना वा ११.१%, ब्राह्मण ४ जना वा २.८% र अन्य (लामा, शेर्पा, राई, नेवार) ४४ जना वा ३०.६% रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ५.१.५ वैवाहिक स्थितिको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

वैवाहिक स्थिति	सङ्ख्या	प्रतिशत
विवाहित	८०	५५.६
अविवाहित	६४	४४.४
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

कारागारमा रहेका अध्ययनका मुद्दाहरूमा संलग्न बन्दीहरूको वितरणलाई हेर्दा विवाहित बन्दी ८० जना वा ५५.६% र अविवाहित बन्दि ६४ जना वा ४४.४% गरि जम्मा १४४ जना रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ५.१.६ पेसाको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

पेसा	सङ्ख्या	प्रतिशत
कृषि	३६	२५
विद्यार्थी	३२	२२.४
जागिर	२८	१९.४
व्यापार	१२	८.३
अन्य	३६	२५
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

वर्तमान जटिल समाजको निर्माणसँगै व्यक्तिको क्षमता, कला अनुसार कार्य विभाजन वा कार्यमा विशिष्टकरण व्यापक रूपमा भएको छ। यदि प्रक्रियाअनुसार मानिसहरू विभिन्न पेशा, व्यवसाय संलग्न रहेका छन्। यसको स्वभाविक प्रभाव अध्ययनरत् बन्दीहरूमा परेको पाइन्छ। प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार सबभन्दा बढि कृषि पेशामा रहेका व्यक्तिहरू ३६ जना वा २५% त्यसरी नै घट्दो क्रममा विद्यार्थी ३२ जना वा २२.४% जागिरेहरू २८ जना वा १९.४% व्यापारी १२ जना वा ८.३% र अन्य ३६ जना वा २५% गरि जम्मा १४४ जना संलग्न रहेको पाइयो।

तालिका नं. ५.१.७ उमेर समूहको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

उमेर समूह	सङ्ख्या	प्रतिशत
१५-२५	७६	५२.८
२५ - ३५	२४	१६.७
३५ भन्दा माथी	४४	३०.६
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

कुनैपनि कार्य सम्पादनको प्रक्रियामा उमेरको विशेष प्रभाव रहेको पाइन्छ। जैविक-मानसिक विकसमा उमेरको विशेष प्रभाव रहने हुनाले सामाजिक घटनाहरूमा पनि उमेरको विशेष स्थान रहेको हुन्छ। यस कारागारका अध्ययनमा संलग्न बन्दीहरूको तथ्यांकलाई हेर्दा पनि यो मान्यता सार्थक नै देखिन्छ। जसानुसार सबभन्दा बढि संलग्न बन्दीहरू (१५-२५) वर्ष उमेरका ७६ जना वा ५२.८% क्रमसः घट्दोक्रममा ३५ वर्ष भन्दा माथिका ४४ जना वा ३०.६% र (२५-३५) वर्ष समूहका २४ जना वा १६.७% गरी जम्मा १४४ जना बन्दीहरू संलग्न रहेको पाइयो।

तालिका नं. ५.१. ८ शिक्षाको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

शिक्षा	सङ्ख्या	प्रतिशत
साक्षरता	८४	५८.३
प्रवेशिका	२८	१९.४
प्रमाण पत्र	१६	११.१
स्नातक	४	२.८
निरक्षर	१२	८.३
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

समाज विकास, प्रगति र उन्नतीको मूल आधार शिक्षा प्राप्तिको स्तरको प्रभाव बारे कारागारका सम्बन्धीत बन्दीहरूमा अध्ययन गर्दा सबभन्दा बढि साक्षर मात्र रहेका बन्दीहरूमा ८४ जना वा ५८.३% क्रमश घटदोकममा एस.एल.सी.का (प्रवेशिका) २८ जना वा १९.४% प्रविण प्रमाण थत्र तह १६ जना वा ११.१% निरक्षर १२ जना वा ८.३% र स्नातक तहका ४ जना वा २.८% गरि जम्मा १४४ जना रहेको पाइयो ।

५.२ बन्दीहरूको पारिवारिक आर्थिक अवस्था :

मानवसमाजको उत्पत्तिदेखि वर्तमान जटिल समाजको विकासक्रम सम्म आईपुग्दाको ऐतिहासि विकासक्रमलाई अध्ययन गर्दा पारिवारिक र उसको आर्थिक स्थितिले समाज निर्माण प्रकृत्यामा विशिष्ट र महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाउछौं । सामाजिकरणको महत्त्वपूर्ण एकाइ परिवार र आधार संरचनाको मुख्य अंग आर्थिक पक्षले सिंगो सामाजिक संरचनालाई प्रभाव पार्दछ, त्यसैले सामाजिक संरचनाको मुख्य आधार पारिवारिक र आर्थिक पक्ष हो । भन्न सकिन्छ । कारागारमा आउने व्यक्तिहरू पनि समाजबाटै आउने हुनाले उनीहरूको पारिवारिक र आर्थिक अवस्थाको प्रभाव कारागारको समाजमा पनि पर्ने भयो । यहि प्रभावको अध्ययनको निम्ति बन्दीहरूको उक्त अवस्थाको विभिन्न पक्षमा विभाजित गरि तालिका निर्माण गरि निम्न अनुसार प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.२.१ पारिवारिक किसिमको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

पारिवारिक किसिम	सङ्ख्या	प्रतिशत
संयुक्त	१००	६९.४
एकल	३६	२५
अनुत्तरित	८	५.६
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

मानव समाज विकास प्रक्रियामा जब कृषि समाजको शुरूवात् भयो तब परिवार, निजी सम्पत्ति बिस्तारै राज्यको पनि शुरूवात् र विकास भयो । विकास प्रक्रिया अनुसार परिवार वृहत संयुक्त र एकल गरि तीन किसिममा विभाजीत भएको पाइन्छ । वर्तमानमा आइपुग्दा वृहत परिवारको अवधारणा हराइसकेको छ भने संयुक्त परिवारको प्रयोग पनि आद्योगिक समाजको विकासको गति संगै नगण्य अवस्थामा रहेको छ भने कृषिको प्रभाव बढि रहेको स्थानमा भने अस्तित्व प्रभावपूर्ण रहेको छ । सोहीअनुसार यस कारागारका बन्दीहरूको अध्ययनमा पनि पाइयो जसानुसार जम्मा १४४ जना व्यक्तिहरूमा संयुक्त परिवारका १०० जना वा ६९.४% र एकल परिवारका ३६ जना वा २५% र अनुत्तरित ८ जना वा ५.६% रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ५.२.२ जग्गाको स्वामित्वको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

जग्गाको स्वामित्व	सङ्ख्या	प्रतिशत
जग्गाको स्वामित्व छ	११६	८०.६
जग्गाको स्वामित्व छैन	२८	१९.४
जग्गा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

नेपाली समाजको समग्र अध्ययन गर्दा जग्गाको कतिपय स्वामित्व नभएको मानिसको सङ्ख्या नगण्य मात्रामा देखिन्छ । सो को प्रभाव कारागारका बन्दीहरूमा पनि देखियो । जसअनुसार जग्गाको स्वामित्व छ मा ११६ जना वा ८०.६%, र छैनमा २८ जना वा १९.४% पाइयो ।

तालिका नं. ५.२.३ सवारी साधनको स्वामित्वको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

सवारी साधनको स्वामित्व	सङ्ख्या	प्रतिशत
स्वामित्व छ	५६	३८.९
स्वामित्व छैन	८८	६१.१
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

वर्तमान औद्योगिक युगमा शहरीकरण व्यापक भएको छ । शहरीकरणको व्यापकतासंगै सवारी साधनको प्रयोगपनि बढेको छ । तथ्यांक अनुसार सवारी साधनको स्वामीत्व छ मा ५६ जना वा ३८.९% र छैनमा ८८ जना वा ६१.१% पाइयो ।

तालिका नं. ५.२.४ सन्तान भए नभएको आधारमा उत्तरदाताहरूको वितरण

सन्तान भए नभएको	सङ्ख्या	प्रतिशत
छ	५६	३८.९
छैन	७६	५२.८
अनुत्तरित	१२	८.३
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

वाल वच्चा हुनु वा नहुनुले विभिन्न कार्य सम्पादनमा विशेष प्रभाव पारेको पाइन्छ । यस कारागार संग संम्बन्धित मुद्यामा संलग्न बन्दीहरूबाट प्राप्त तथ्यका आधारमा सन्तान छन् भन्नेमा ५६ जना वा ३८.९% छैनन् मा ७३ जना वा ५२.८% र अनुत्तरित १२ जना वा ८.३% पाइयो ।

तालिका नं. ५.२.५ उत्तरदाताका सन्तानहरूको पढ्ने विद्यालयको किसिम

सन्तानहरूको पढ्ने विद्यालयको किसिम	सङ्ख्या	प्रतिशत
सामुदायिक	४४	६८.८
निजी	२०	३१.२
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

वर्तमान नेपालको सन्दर्भमा निजी विद्यालय प्रतिको आकर्षण ह्वात्तै बढेको पाइन्छ भने सामुदायीक विद्यालयहरू सरकारी लगानी बढी भएर पनि खस्कदै गएको पाइन्छ । हुनेखाने, आफुलाई इज्जतदार सम्झने प्रायजसोले निजी विद्यालयमा आफ्ना सन्ततीहरू पढाएको पाइन्छ । सो को प्रभाव कारागारका बन्दीहरूमा गरिएको अध्ययनले पनि प्रष्ट पार्दछ । जसअनुसार बन्दीहरूका सन्तती सामुदायीक विद्यालयमा पढ्ने ४४ जना वा ६८.८% र निजी विद्यालयमा पढ्ने २० जना वा ३१.२% गरि जम्मा ६४ जना सन्तती पढाईमा संलग्न रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ५.२.६ आरोपित मुद्दाको आधारमा उत्तरदाताको वितरण

आरोपित मुद्दा	सङ्ख्या	प्रतिशत
कर्तव्य ज्यान	७२	५०
लागूऔषध	५६	३८.९
डाँका चोरी	१६	११.१
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

नेपालका विभिन्न कारागारमा भण्डै २० भन्दा बढी मुद्दामा संलग्न बन्दिहरू रहेका छन् । कास्की कारागारमा जम्मा २१ मुद्दामा संलग्न बन्दिहरू रहेका छन् । त्यसमध्ये बढी प्रसिद्धि कमाएका मुद्दाहरू कर्तव्यज्यान, लागूऔषध र डाँकाचोरी मुद्दा लाई अध्ययन विषय बनाइएको छ । प्राप्त तथ्यका आधारमा सबभन्दा बढी कर्तव्य ज्यानमा ७२ जना वा ५०% लागूऔषधमा ५६ जना वा ३८.९% र डाँकाचोरीमा १६ जना वा ११.१ % गरी जम्मा १४४ जना संलग्न भएको पाइयो ।

तालिका नं. ५.२.७ उत्तरदाताको सम्बन्धीत क्षेत्रमा लाग्नको कारण

कारण	सङ्ख्या	प्रतिशत
साथी संगत	७२	५०
पारिवारिक	१६	११.१
मानसिक (आवेग)	४०	२७.८
अनुत्तरित	१६	११.१
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

समाजका विभिन्न परिवेश, तत्वका कारण मानिसहरू विभिन्न विकृति, विसंगतिमा संलग्न रहेको पाइन्छ । सोही प्रक्रिया अन्तरगत नै विभिन्न व्यक्तिहरू विभिन्न अपराधमा संलग्न रहेको भेट्टाइन्छ । कास्की कारागारमा रहेका सम्बन्धीत मुद्दामा संलग्न बन्दिहरूको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यांकको आधारमा सबभन्दा बढी साथी संगतको कारण ७२ जना वा ५०% मानसिक(आवेग) का कारण ४० जना वा २७.८%, पारिवारिक १६ जना वा ११.१% र अनुत्तरित १६ जना ११.१% रहेको पाइयो ।

५.३ कारागारको भौतिक सुबिधा प्रति बन्दीहरूको धारणा

कुनैपनि मानव समाजको विकास, उन्नति र प्रगतिका लागि भौतिक पक्षको विशेष महत्व रहन्छ । मानिसका आवश्यकतासंग जोडिएका भौतिक पक्षको सहि व्यवस्थापनले मानव समाज सभ्य, सु-संस्कृत, सुन्दर र संगठित बन्न सक्छ भने सोको अभावमा कारूणीक, कष्टकर र पिडादायक हुनसक्छ । त्यसैले मानव समाज विकासको सन्दर्भमा भौतिक पक्षको सहि व्यवस्थापन हुनु निश्चयनै जरूरी छ । यही सन्दर्भमा कारागारको समाज बुझ्नका निम्ती निम्नअनुसारका पक्षहरूमा केन्द्रित रही तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरणको विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.३.१ बन्दीको सङ्ख्या र जेलको अवस्थाको बारेमा बन्दीहरूको धारणा

बन्दीको सङ्ख्या र जेलको अवस्था	सङ्ख्या	प्रतिशत
क्षमताभन्दा बढी	१३६	९४.४
क्षमताअनुसार	८	५.६
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

नेपालमा रहेका ६० जिल्लामा रहेको ७२ कारागारहरूमध्ये प्रायः जसोमा बन्दीको सङ्ख्या र कारागारको भौतिक व्यवस्थापनलाई मिलाइएको छैन । भौतिक कठिनाईलाई हटाउने भन्दा पनि बन्दिहरूलाई भेडाबाखा भै गरि मिसमास, खाँदखुँद गरि राखिएको पाईन्छ । सो को पुष्टि कास्की कारागारमा पनि भयो । जस अनुसार कारागारको क्षमताभन्दा बढि राखिएको छ भन्ने तथ्यांक १३६ वा ९४.४% रह्यो भने क्षमताअनुसार भन्नेमा ८ जना वा ५.६% पाइयो ।

तालिका नं. ५.३.२ कारागारमा रहेको ट्वाइलेट, बाथरूमको अवस्थाप्रति बन्दीहरूको धारणा

बाथरूमको अवस्थाप्रति बन्दीहरूको धारणा	सङ्ख्या	प्रतिशत
काम गरिरहेका छ	७२	५०
राम्रो	६८	४७.२
नराम्रो	४	२.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

मानव सभ्यता र स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले ट्वाइलेट बाथरूमको सहि व्यवस्थाको नितान्त जरूरी छ । यस कारागारमा रहेका बन्दिहरूको प्रत्यक्ष मत सङ्कलनमा ट्वाइलेट बाथरूमको व्यवस्था वा अवस्था राम्रो भन्नेमा ६८ जना वा ४७.२% काम गरिरहेको छ वा ठिकै छ मा ७२ जना वा ५०% र नराम्रोमा जम्मा ४ जना वा २.८% पाइयो । उक्त तथ्यांकबाट र प्रत्यक्ष

अवलोकनबाट यस कारागारमा ट्वाईलेट बाथरूमको अवस्था सुधारन्मुख छ, भन्न सहज सकिन्छ ।

तालिका नं. ५.३.३ कारागारमा दिइने खानाप्रति बन्दीहरूको धारणा

कारागारमा दिइने खानाप्रति बन्दीहरूको धारणा	सङ्ख्या	प्रतिशत
भारतराई छ,	६४	४४.४
राम्रो	४४	३०.६
नराम्रो	३६	२५
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

मानवका अत्यन्त आधारभूत आवश्यकता भित्र पर्ने खाना, कपडा, वास मध्ये यस कारागारमा खानाको व्यवस्थाबारे मतसङ्कलन गरिएको छ । प्राप्त उत्तरअनुसार खानाको वितरण वा व्यवस्थापनप्रति राम्रो छ, भन्नेमा ४४ जना वा ३०.६% सारा तराई छ, मा ६४ जना वा ४४.४% र नराम्रो भन्नेमा ३६ जना वा २५% उत्तरदाता पाइयो । प्रत्यक्ष अवलोकन र छलफलबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई पनि एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा कारागारमा अलि हुने खानेहरूको निम्त सरकारी भान्साको व्यवस्था तथा आफ्नो लगानीमा आवश्यक वस्तुहरू प्राप्त हुने भएकोले पोषणयुक्त खाद्य पदार्थको पूर्ति भई स्वास्थ्य ठीकै भएको पनि पाइयो भने छुट्टै आय नहुनेको लागि राज्यबाट प्राप्त खानाको व्यवस्थापनले सकारात्मक प्रभाव नपारेको देखियो ।

तालिका नं. ५.३.४ कारागारमा पुस्तकालयको व्यवस्थाप्रति बन्दीहरूको धारणा

कारागारमा पुस्तकालयको व्यवस्था	सङ्ख्या	प्रतिशत
काम गरिरहेको छ	८०	५५.६
राम्रो	४८	३३.३
नराम्रो	१६	११.१
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

चेतनाशिल प्राणी मानिसको निरन्तर विकासको निम्ती ज्ञानको विकास र विस्तार जरूरी छ । वर्तमान समाजमा ज्ञानको आधारभूत साधनको रूपमा प्रयोगमा रहेको लाइब्रेरीको सहि व्यवस्थापन जहाँसुकै जरूरी देखिन्छ । सोहि अनुसार कारागारमा पनि लाइब्रेरी व्यवस्था गरिएको रहेछ । यसको उपलब्धीको अर्थमा बन्दिहरूको धारणा बुझ्दा राम्रो भन्नेमा ४८ जना

वा ३३.३% काम चलाउँछ, मा ८० जना वा ५५.६% र नराम्रो भन्नेमा १६ जना वा ११.१% उत्तरदाता पाइयो । प्रत्यक्ष अवलोकन बाट महिला तर्फ पुस्तकालयको व्यवस्थापन नभएको, पुरुषतर्फ भएको तर प्रयोग विधि, तरिकालाई आवश्यक रूपमा नमिलाइएको देखियो ।

५.४ कारागारको मानसिक तथा मानवीय पक्षसंग सम्बन्धित विषयमा बन्दीहरूको धारणा

कुनै पनि मानव समाजको अध्ययन गर्दा त्यसको भौतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, मानसिक तथा मानवीय पक्ष सँग विषयमा अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ । उपर्युक्त पक्षहरू मध्ये कुनै एकको अभावमा समाज राम्रो सँग सञ्चालन हुन सक्दैन । अझ मानव समाजको सन्दर्भमा उसको मानसिक तथा मानवीय पक्षसंग सम्बन्धीत विषयमा वेवास्ता गर्नु भन्ने निश्चयनै अध्ययन अपरिपक्व, काँचो र अपूर्ण नै हुन्छ । यहीँ सन्दर्भमा यस कारागारको समाज बुझ्ने प्रक्रियामा निम्न अनुसारका पक्षहरूमा केन्द्रित रही तथ्याङ्कहरूको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.४.१ कारागारमा औपचारिक शैक्षिक अध्ययनको सुविधा भए नभएको बारे बन्दीहरूको धारणा

कारागारमा औपचारिक शैक्षिक अध्ययनको सुविधा	सङ्ख्या	प्रतिशत
छ	९२	६३.९
छैन	४८	३३.३
अनुत्तरित	४	२.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

वर्तमान विश्व मानव समाजमा औपचारिक शिक्षाको महत्व निकै बढी छ । कारागार पनि मानव समाजको एक इकाई भएकोले यहाँ पनि बन्दीको जीवनस्तरको विकासको निम्ती औपचारिक शिक्षा दिनु जरूरी छ । यस सन्दर्भमा उत्तरदाताको मतानुसार सुविधा छ भन्नेमा ९२ जना वा ६३.९% छैन भन्नेमा ४८ जना वा ३३.३% र अनुत्तरित ४ जना २.८% पाइयो । प्रत्यक्ष अवलोकनलाई पनि जोडेर हेर्दा औपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर प्रदान गरिएको छ । जसले आफै बढि सचेत भएर खोज गरेको छ, तर सामान्यहरूलाई उत्साहित गराएर कारागारभित्रै शिक्षकको चयन गरि व्यवस्था मिलाइएको देखिएन ।

तालिका नं. ५.४.२ कारागारमा उपलब्ध उपचार सेवाको बारेमा बन्दीको धारणा

कारागारमा उपलब्ध उपचार सेवा	सङ्ख्या	प्रतिशत
ठीक छ	१२०	८३.३
ठीक छैन	२४	१६.७
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन : २०६७

मानव र मानव समाजको सहि अस्तित्व र औचित्यको निमित्त स्वस्थकर मानव र मानव समाजको स्थिति तयार हुनु वा गर्नु प्रमुख विषय हो । यहि कारणले विश्वभरी स्वास्थ्य सम्बन्धी धेरै प्रयत्न, प्रयासहरू भैरहेको पाइन्छ । यहि विषयलाई लिएर कारागारमा रहेका अध्ययन समूहका बन्दीहरूबाट उत्तर खोज्दा ठीक छ भन्नेमा १२० जना वा ८३.३% र छैन भन्नेमा २४ जना वा १६.७% पाइयो । हाम्रो प्रत्यक्ष अवलोकन र छलफलबाट प्राप्त जानकारी अनुसार स्वास्थ्य परिक्षण वा सामान्य स्तरमा औषधि वितरणका निमित्त एक हेल्थ असिस्टेन्टको व्यवस्था गरिएको रहेछ । बन्दिहरूको आफ्नो लगानीका हस्पिटलसम्म लैजाने र उपचार सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेछ । तर लगानी गर्न नसक्ने बन्दिहरूको अलि गम्भिर स्वास्थ्य समस्या देखिएमा उपचारको व्यवस्था गर्नेमा ढिलासुस्ती प्रशस्त हुने र कहिलेकाही यहि कारणले ज्यान समेत पनि जोखिममा परेको तथ्य भेट्टाइयो ।

तालिका नं. ५.४.३ कारागारमा अपराधिक प्रवृत्ति निराकरण नियन्त्रण सम्बन्धी प्रशिक्षण, छलफल व्यवस्था

अपराधिक प्रवृत्ति निराकरण नियन्त्रणसम्बन्धी प्रशिक्षण, छलफलको व्यवस्था	सङ्ख्या	प्रतिशत
छ	२४	१६.७
छैन	१२०	८३.३
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

कुनै पनि मानिस आफैमा नराम्रो कमजोर बन्न चाहदैन तर पारिवारिक, सामाजिक, सास्कृतिक वातावरणका कारण कतिपय अवस्थामा जैविक कारणले पनि उ नराम्रो कमजोर, अपराधी बन्न पुग्दछ, त्यसैले राज्यले वा नेतृत्व तहले (परिवार देखि विश्व स्तरसम्म) सदैव सकारात्मक वातावरण निर्माणका निम्ती अनेकौं विधि, प्रविधिको विकास र विस्तार गर्नु अपरिहार्य छ । यस मध्ये प्रशिक्षण, छलफल पनि एक विधि हो । कारागारमा विभिन्न किसिमको अपराधिक

मानसिकताको प्रवृत्तिको केन्द्रिकरण हुने भएकोले उनीहरूको सकारात्मक रूपान्तरणका निम्ती अपराधिक प्रवृत्ति नियन्त्रण/निराकरण सम्बन्धी प्रशिक्षण, छलफल लगायत विभिन्न विधि, प्रविधिको व्यवस्थापन गर्नु जरूरी छ । हामीले प्रशिक्षण, छलफलका व्यवस्था बारे बन्दिहरूको धारणा बुझ्ने सन्दर्भमा गरिएको प्रश्नको उत्तरमा व्यवस्था छ भन्ने २४ जना वा १६.७% र छैन भन्नेमा १२० जना वा ८३.३% उत्तरदाता पाइयो । उक्त तथ्य र अवलोकन, छलफल समेतबाट प्राप्त तथ्यांकबाट अपराधिक नियन्त्रण निराकरण सम्बन्धी छलफल प्रशिक्षणको विधि प्रयोगमा ल्याइएको पाइएन ।

तालिका नं. ५.४.४ कारागारमा उपलब्ध सीपमूलक तालिमको सुविधाको बारेमा बन्दिहरूको धारणा

कारागारमा उपलब्ध सीपमूलक तालिमको सुविधा	सङ्ख्या	प्रतिशत
छैन	११६	८०.६
देखाउनका लागि मात्र	२८	१९.४
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

मानिसको चेतनाको निरन्तर विकास र विस्तारको लागि आवश्यक मात्रामा ज्ञान र सिपको अवसर प्राप्त गर्न जरूरी छ, अन्यथा व्यक्तित्व विकासमा अवरोध पैदा हुन्छ र मानवीय जीवन पिडादायक बन्न पुग्दछ । मानव समाजको एक एकाई कारागारमा रहेका बन्दिहरूको विकास र प्रगतिका लागि ज्ञान र सिप प्राप्तिको अवसर प्रदान गर्नु जरूरी देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा कारागारका अध्ययन समूहका बन्दिहरूबाट प्राप्त उत्तरअनुसार सीपमूलक तालिमको सुविधाबारे सुविधा छैन भन्नेमा ११६ जना वा ८०.६% देखाउनका लागि मात्र मा २८ जना वा १९.४% पाइयो । अध्ययनमा प्रयोगमा ल्याइएका समग्र विधिको अध्ययनबाट कहिलेकाहीं सिलाई बुनाई, मैनबत्ति बनाउने, उद्घोषण जस्ता तालिम दिइएको तर त्यसको निरन्तर विकासका लागि वातावरण तयार नगरिएको पाइयो । विभिन्न सामाजिक संस्थाद्वारा प्रदान गरिएको तालिमको दीर्घकालीन उपलब्धीबारे कारागार प्रशासन वा राज्यपक्ष सचेत रहेको पाइएन जसले गर्दा संघ संस्थाहरूको मानवीय प्रयासहरू उपलब्धीमूलक देखिएन ।

तालिका नं. ५.४.५ आरोपित मुद्दा अनुसार बन्दीहरूलाई राख्ने व्यवस्थाको बारेमा बन्दीहरूको धारणा

बन्दीहरूलाई राख्ने व्यवस्था	सङ्ख्या	प्रतिशत
एकै ठाउँ	१४०	९७.२
अनुत्तरित	४	२.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

यस कारागारमा २१ मुद्दामा बन्दिहरू रहेका छन् । मुद्दा अनुसार बन्दिहरूको आपराधिक मानसिकता, प्रवृत्ति फरक फरक हुन्छ । सामाजिकीकरणको प्रक्रियाअनुसार प्रत्येक समाजमा प्रत्येकको कृयाकलाप, व्यवहार, अभ्यासले प्रत्येकलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । मानिसको स्वभाविक रूपमा नक्कल गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ । त्यसैले समाजमा सकारात्मक रूपान्तरण र विकासका निम्ति त्यहि अनुसारको सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । जसलाई भौतिक व्यवस्थापनको पक्षले पनि विशेष प्रभाव पार्दछ । यसै सन्दर्भमा कारागारको समाज बुझ्ने सन्दर्भमा बन्दीहरूको बसोबास गर्ने स्थानमा मुद्दाअनुसार भिन्नाभिन्नै स्थानको व्यवस्था गरिएको छ वा एकै स्थानमा राखिएको छ भनी प्रश्न सोधिएको थियो । उत्तरदाताले दिइएको जानकारी अनुसार साझा ठाउँ वा एकै स्थानमा राखिएको छ भन्नेमा १४० जना वा ९७.२% र अनुत्तरितमा ४ जना वा २.८% पाइयो । अवलोकन र प्राप्त उत्तरअनुसार यस कारागारमा प्रवृत्तिगत केन्द्रिकरणले रूपान्तरणको सन्दर्भमा पार्ने प्रभाव बारे वेवास्ता गरेको पाइयो ।

५.५ कारागारमा हुने यातना प्रति बन्दीहरूको धारणा

मानव समाज विकृत हुने गरि कार्य गरे बापत राज्यले उसलाई दण्ड गरी रूपान्तरणका निम्ति राख्ने स्थान हो कारागार । यसमा रूपान्तरणका निम्ति परम्परागत रूपमा शारीरिक, मानसिक यातना समय, स्थान र सन्दर्भ अनुसार कुनै-कुनै रूपले बढी वा कम दिदै आइरहेको विगतको अध्ययनले पुष्टि गर्दछ । मानव समाजको विकासको गति अनुसार यस सम्बन्धी विधि र प्रविधिमा पनि परिवर्तन हुँदै आएको छ । यही सन्दर्भमा कास्की कारागारमा रहेका बन्दीहरूलाई दिइने यातनाको अवस्था बारे अध्ययन गर्नका निम्ति निम्न अनुसारका बुँदामा केन्द्रित रही तथ्याङ्कहरूको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.५.१ कारागारमा बन्दीहरूलाई दिइने शारीरिक यातनाको अवस्थाको बारेमा
बन्दीहरूको धारणा

यातना	सङ्ख्या	प्रतिशत
दिइन्छ	८	५.६
दिइदैन	१३६	९४.४
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

मानिस प्राकृतिक रूपमा नै सचेत वा चेतनाशिल प्राणी भएकोले शारीरिक पक्षभन्दा मानसिक पक्षको भूमिका स्वभाविक रूपमा बढी हुन्छ, त्यसैले मानिसको रूपान्तरणको निम्ती मानसिक रूपान्तरणका विधि, प्रविधि प्रयोग गर्नु जरूरी मानिन्छ । यसै सन्दर्भमा बन्दीहरूलाई दिइने परम्परागत शारीरिक यातना बारे प्रश्न सोधिएकोमा शारीरिक यातना दिइदैन मा १३६ जना वा ९४.४% र दिइन्छ मा ८ जना वा ५.६% उत्तरदाता पाइयो । समग्र अध्ययनबाट शारीरिक यातनाको अवस्था नरहेको पाइयो ।

तालिका नं. ५.५.२ कारागारमा बन्दीहरूलाई दिइने मानसिक यातनाको बारेमा बन्दीहरूको
धारणा

यातनाको अवस्था	सङ्ख्या	प्रतिशत
दिइन्छ	१००	६९.४
दिइदैन	४४	३०.६
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

कारागारमा रहेका बन्दिहरूको प्रवृत्ति रूपान्तरणका निम्ती वा व्यवहार परिवर्तनका निमित्त मानसिक वा सोच्ने, बुझ्ने प्रक्रियामा परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ, जसका निमित्त विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गरिन्छ । विधिहरू उत्साहित गराएर (सकारात्मक) परिवर्तन गर्ने विधि अर्को दबाव दिएर, डर त्रास देखाएर वा निराशा बनाएर (नकारात्मक) परिवर्तन गर्ने विधि हुन्छन् । यसै सन्दर्भमा परम्परागत विधि अनुसार मानसिक यातना दिएको नदिएको बारे बन्दिहरूको धारणा बुझ्न खोजिएकोमा उत्तरदाताहरू मध्ये १०० जना वा ६९.४% ले मानसिक यातना दिइन्छ र ४४ जना वा ३०.६% दिइदैनमा उत्तर दिए । उक्त तथ्यांक र छलफल सहित प्रत्यक्ष अवलोकनबाट प्राप्त जानकारीमा मानसिक परिवर्तनका निम्ती परम्परागत विधिलाई नै निरन्तरता दिइएको पाइयो ।

५.६ कारागार प्रशासन र बन्दीहरूको बीच तथा अन्तर बन्दीहरू बीचको सम्बन्ध, शैली र दृष्टिकोण

समाजले दिइएको दण्ड भोग्न आएका बन्दीहरू र उनीहरूको सुरक्षा, व्यवस्थापन र रूपान्तरणका लागि रहेको कारागार प्रशासन बीचको सम्बन्ध स्वभावीक रूपमा अत्यन्त सकारात्मक हुनु जरूरी छ । त्यसरी नै विभिन्न सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशबाट आएका बन्दीहरू बीच पनि सम्बन्ध, शैली र दृष्टिकोणमा सकारात्मकपन हुनु नितान्त जरूरी छ । यही सन्दर्भमा निम्न अनुसारका पक्षमा केन्द्रित रही तथ्याङ्कहरूको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.६.१ कारागारमा प्रशासनको बन्दीप्रतिको दृष्टिकोण

कारागारमा प्रशासनको बन्दीप्रतिको दृष्टिकोण	सङ्ख्या	प्रतिशत
सकारात्मक	१०४	७२.२
नकारात्मक	२८	१९.४
अनुत्तरित	१२	८.४
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

कारागारमा बन्दीहरूको सुरक्षा, व्यवस्थापनका निम्ती कारागार प्रशासन र सुरक्षाकर्मीहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । कारागारमा बन्दीहरूलाई अपराधिक कृयाकलापबाट अलग हुने मानसिकता विकासको निम्ती राखिन्छ । त्यस्तो मानसिकता विकासको निम्ती नेतृत्व तह कारागार प्रशासन र सुरक्षा प्रशासनले असल अविभावकिय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा प्रशासनको बन्दीहरूप्रतिको दृष्टिकोण बुझ्ने प्रयास गरेका थियौं । उत्तरदाताको उत्तरानुसार सकारात्मक दृष्टिकोण भन्नेमा १०४ जना वा ७२.२% नकारात्मक भन्नेमा २८ जना वा १९.४% र अनुत्तरित १२ जना वा ८.४% पाइयो । उक्त तथ्य अवलोकन र छलफलबाट प्राप्त तथ्यहरूबाट बन्दीहरू प्रति कारागार प्रशासन र सुरक्षाकर्मीहरू व्यवहारत :नकारात्मक त देखिएन, सकारात्मक रूपान्तरणका प्रक्रियाहरू अवलम्बन गर्नेसवालमा सक्रिय पनि देखिएन ।

तालिका नं. ५.६.२ आफूहरूको भाषाशैलीको बारेमा बन्दीहरूको धारणा

आफूहरूको भाषाशैली	सङ्ख्या	प्रतिशत
शिष्ट छ	७६	५२.८
अश्लील छ	५२	३६.१
अनुत्तरित	१६	११.१
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

कारागारमा प्रायः गरी विभिन्न अपराधिक कृत्याकलापमा संलग्न व्यक्तिहरूको उपस्थिति रहने कारणले प्रत्येक व्यवहार, कृत्याकलाप, शैली अश्लील, असभ्य किसिमको हुने परम्परागत बुझाई भएको सन्दर्भमा बन्दीहरूको भाषाशैलीबारे प्रश्न गर्दा ७६ जना वा ५२.८% उत्तरदाताले भाषाशैली शिष्ट छ, ५२ जना वा ३६.१% ले अश्लील छ र १६ जना वा ११.१% अनुत्तरित रहे । ठोस गरिएका विधिहरूको अध्ययनबाट कारागारका बन्दीहरूको भाषाशैलीमा शिष्टताको भन्दा अश्लीलताको मात्रा बढी देखिने सोको कारण कारागारको सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण सकारात्मक बनाउने तर्फ विशेष जोड नदिइएको भन्ने देखिन्छ ।

तालिका नं. ५.६.३ आफूहरूको जीवनशैलीको बारेमा बन्दीहरूको धारणा

जीवनशैलीको अवस्था	सङ्ख्या	प्रतिशत
सुधार छ	१३२	९१.६
उस्तै हो	८	५.६
भन खस्कंदो छ	४	२.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

कारागारमा कर्तव्य वा भवितव्य को प्रक्रियामा मानिसहरू प्रवेश गर्दछन् । कारागार व्यवस्थापन पक्षको निगरानी, सहयोग र सुरक्षामा उनीहरू रहेका हुन्छन् । सो अवस्थामा बन्दीहरूको दिमागमा भावी जीवनबारे उथलपुथल भई विभिन्न विचार, भावना तरंगित हुन्छन् । उनीहरूको चिन्तनले जीवनशैलीलाई निर्देशित गर्दछ । यसै जीवनशैलीको बन्दीहरूलाई प्रश्नदिंदा उत्तरदाताहरूमध्ये १३२ जना वा ९१.६% ले जीवनशैलीको अवस्था सुधार उन्मुख, ८ जना वा ५.६% उस्तै हो र ४ जना वा २.८% भन खस्कंदो छ भनी

उत्तर दिए । उक्त तथ्याङ्कको आधारमा बन्दिहरू आफूहरूलाई सुधार गर्नुपर्छ भन्ने चिन्तनतर्फ उन्मुख भएको देखियो ।

तालिका नं. ५.६.४ आफूले गरेको अपराधप्रति बन्दिहरूमा पश्चात्तापको अवस्था

पश्चात्तापको अवस्था	सङ्ख्या	प्रतिशत
छ	१३६	९४.४
छैन	४	२.८
अनुत्तरित	४	२.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

कारागार विकासको मूल मर्म अपराधीलाई निश्चित स्थानमा राखी आफ्ना गल्ती-कमजोरीको अनुभूति गर्ने अवस्था सृजना गर्ने र ती कृत्याकलापप्रति पश्चात्ताप गरि सकरात्मक रूपान्तरण गर्नु हो । सोहि सन्दर्भमा उत्तरदाता समक्ष प्रश्न राख्दा अपराधप्रति पश्चात्ताप छ, भन्नेमा १३६ जना वा ९४.४% छैन भन्नेमा ४ जना २.८% र अनुत्तरितमा ४ जना वा २.८% उत्तरदाता पाइयो ।

तालिका नं. ५.६.५ भावी जीवनप्रति बन्दिहरूको धारणा

भावी जीवनप्रति बन्दिहरूको धारणा	सङ्ख्या	प्रतिशत
आशावादी	१०८	७५
निराशावादी	३६	२५
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

सकरात्मक रूपान्तरणको लक्ष्यलाई आधार बनाई निर्माण र विकास गरिएको कारागारमा बन्दिहरूको भावि जीवनप्रतिको सोच, धारणा बुझ्ने सन्दर्भमा गरिएको प्रश्नमा अध्ययन समूहका १०८ जना वा ७५% ले आशावादी र ३६ जना वा २५% ले निराशावादी भन्ने उत्तर दिए । उक्त तथ्यले अझ कारागार सञ्चालनको लक्ष्यलाई पक्रन नसकेको देखियो ।

तालिका नं. ५.६.६ आफूहरूको जीवनपद्धति समाज उपयोगी बनाउन मुख्य भूमिका खेल्ने निकाय

आफूहरूको जीवनपद्धति समाज उपयोगी बनाउन मुख्य भूमिका खेल्ने निकाय	सङ्ख्या	प्रतिशत
राज्य	८८	६१.१
समुदाय	४०	२७.८
परिवार	१६	११.१
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

कारागार पनि मानव समाजको एक एकाई हो । यहाँ पनि बन्दीहरूको जीवनपद्धतिमा सकारात्मक रूपान्तरण गरी समाजोपयोगी बनाउन विभिन्न तहबाट विभिन्न प्रयासहरू गरिन्छ । त्यसै सन्दर्भमा बन्दीहरूलाई समाजोपयोगी बनाउनाको निम्ति विभिन्न निकायहरू मध्ये कसको भूमिका प्रमुख रहनुपर्छ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा ८८ जना वा ६१.१% ले राज्यको भूमिकालाई जोड दिए भने ४० जना वा २७.८% ले समुदायलाई र १६ जना वा ११.१% ले परिवारलाई जोड दिए । उक्त तथ्याङ्कहरूबाट बन्दीहरूको जीवनपद्धति समाजोपयोगी बनाउन राज्य, समुदाय, परिवार सबैको भूमिका हुनुपर्ने तर मूल रूपमा राज्यको भूमिका, दायित्व र प्रभाव विशेष हुने भन्ने देखिन्छ ।

तालिका नं. ५.६.७ अपराधी प्रवृत्ति र मानव समाजको सम्बन्धको बारेमा बन्दीहरूको धारणा

अपराधी प्रवृत्ति र मानव समाजको सम्बन्ध	सङ्ख्या	प्रतिशत
अस्तव्यस्त हुन्छ	१३२	९१.६
ठीकै हुन्छ	८	५.६
अनुत्तरित	४	२.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

मानव उच्च चेतनाको प्राणी भएकाले मानव समाज मात्र सभ्य, सुसंस्कृत बन्न सम्भव हुन्छ । यसै सम्भावनालाई आधार बनाएर वर्तमान विश्वमा मानव समाज सभ्य र सुसंस्कृत बनाउन विभिन्न विचार र विधिको प्रयोग गर्दै अघि बढेको छ । यसै सन्दर्भमा अपराधी प्रवृत्तिले मानव समाजलाई अस्तव्यस्त बनाउँछ वा ठिकै हुन्छ भन्ने प्रश्न गर्दा बन्दिहरूमध्ये १३२ जना वा ९१.६% ले अस्तव्यस्त हुन्छ । ८ जना वा ५.६% ले ठिकै हुन्छ र ४ जना वा २.८%

अनुत्तरित रहेको पाइयो । उक्त तथ्यले मानव समाजलाई अपराधी प्रवृत्तिले नकरात्मक असर पार्दछ, भन्ने बुझाई बन्दिहरूमा रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

तालिका नं. ५.६.८ भावी जीवनको बारेमा बन्दीहरूले बनाएको योजना

भावी जीवनको बारेमा बन्दीहरूले बनाएको योजना	सङ्ख्या	प्रतिशत
सामाजिक कार्यकर्ता हुनेछु	९२	६३.९
आपराधिक क्रियाकलापहरूको बारेमा कहिल्यै सोच्दिन	८	५.६
विदेश जान्छु	२४	१६.७
परिवारको जिम्मेवार सदस्य भएर बस्छु	२०	१३.८
जम्मा	१४४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

निश्चित क्षेत्रभित्र विशेष निगरानीमा रहेर समय बिताउनुपर्दा बन्दिहरूको मनमा विभिन्न विचार र भावना पैदा हुन्छन् । प्रत्येक बन्दीका मनमा कारागार छुटेपछि के गर्ने, कस्तो जीवन जिउने भन्ने विभिन्न सोंच, चिन्तन छचल्किरहेका हुन्छन् । त्यसै सन्दर्भमा भावी जीवनका बारे के योजना बनाइएको छ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा अध्ययन समूहका बन्दिहरू मध्ये सबभन्दा बढी ९२ जना वा ६३.९% ले सामाजिक कार्यकर्ता हुनेछु , ८ जनाले ५.६% ले अपराधिक कृयाकलापबारे कहिल्यै सोच्दिन, २४ जनाले १६.७% ले विदेश जान्छु र २० जना वा १३.८% ले परिवारको जिम्मेवार सदस्य भएर बस्छु भन्ने उत्तर दिए । उक्त तथ्य अवलोकनका आधारमा प्राप्त तथ्यांकको अध्ययनले प्राय : बन्दीहरू सकारात्मक रूपान्तरणमा उन्मुख भएको पाइयो ।

५.७ विविध मुद्दामा संलग्न बन्दीहरूमा शिक्षा, लिङ्ग, उमेर र जातिको प्रभाव विश्लेषण

मानव र मानव समाजसँग सम्बन्धीत सामाजिक, सांस्कृतिक, मानवीय जस्ता पक्षहरूमा विभिन्न तत्वहरूको विशेष प्रभाव रहन्छ । जसले समाजको स्वरूप निर्धारण गर्दछ । लिङ्ग, जाति, उमेर, शिक्षा जस्ता तत्वहरूले विभिन्न सामाजिक घटनाहरूमा विशिष्ट र महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा निम्नअनुसारका बुँदामा केन्द्रित रही सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

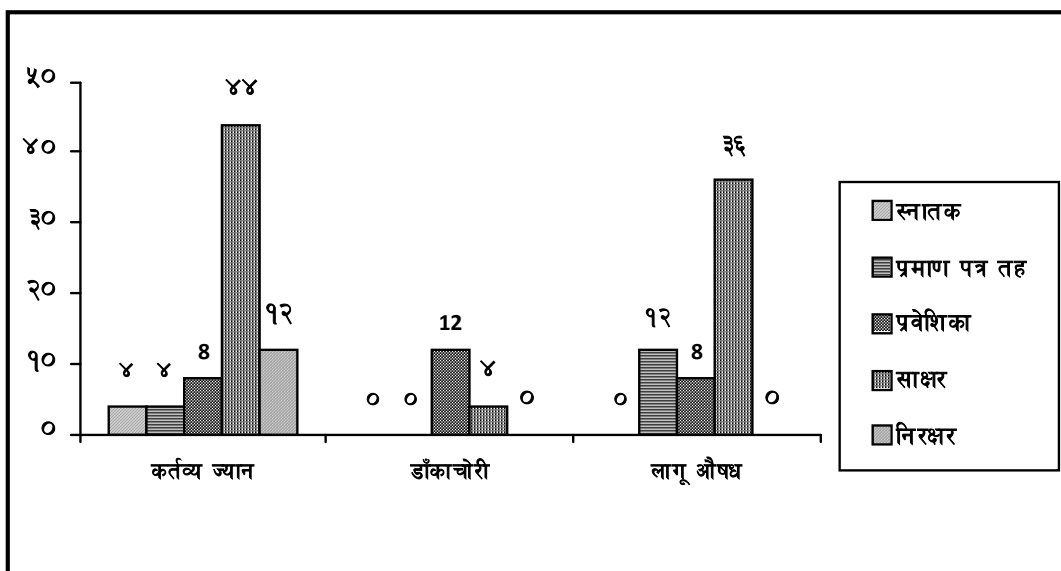
तालिका नं. ५.७.१ आरोपित मुद्दा र शैक्षिक योग्यता बीचको तुलना

शैक्षिक योग्यता		मुद्दा			जम्मा
		कर्तव्य ज्यान	डाँकाचोरी	लागू औषध	
स्नातक	सङ्ख्या	४	०	०	४
	प्रतिशत	१००.०%	०%	०%	१००.०%
प्रमाण पत्र तह	सङ्ख्या	४	०	१२	१६
	प्रतिशत	२५.०%	०%	७५.०%	१००.०%
प्रवेशिका	सङ्ख्या	८	१२	८	२८
	प्रतिशत	२८.६%	४२.९%	२८.६%	१००.०%
साक्षर	सङ्ख्या	४४	४	३६	८४
	प्रतिशत	५२.४%	४.८%	४२.९%	१००.०%
निरक्षर	सङ्ख्या	१२	०	०	१२
	प्रतिशत	१००.०%	०%	०%	१००.०%
जम्मा	सङ्ख्या	७२	१६	५६	१४४
	प्रतिशत	५०.०%	११.१%	३८.९%	१००.०%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

अध्ययन क्षेत्र कास्की कारागारमा २१ मुद्दामा संलग्न बन्दीहरू रहेका छन् । अध्ययन भित्र पर्ने मुद्दाहरू कर्तव्य ज्यान, लागूऔषध र डाँकाचोरी गरि तिन मुद्दाहरूमा सम्मिलित सबै बन्दिहरू क्रमशः ७२, ५६ र १६ जना गरि जम्मा १४४ जना रहेका छन् । ती बन्दिहरूको अध्ययनमा कुन मुद्दामा कस्तो सम्बन्ध शैक्षिक योग्यताले राख्दोरहेछ, वा सम्बन्धीत मुद्दा र शैक्षिक योग्यताबिचको सम्बन्ध बुझ्ने सन्दर्भमा कर्तव्यज्यानमा रहेका ७२ जना मध्ये स्नातक ४ जना, प्रविण प्रमाण पत्र तहका ४ जना प्रवेशिका ८ जना साक्षरता ४४ जना र निरक्षर १२ जना त्यसरी नै लागूऔषधमा संलग्न ५६ जना मध्ये स्नातक ० जना प्रविण प्रमाण तहका १२ जना, प्रवेशिका ८ जना, साक्षर ३६ जना, निरक्षर ० जना र डाँकाचोरी मसंलग्न १६ जनामध्ये प्रवेशिका तहका १२ जना र साक्षर ४ जना रहेको पाइयो । उक्त तथ्यांकको आधारमा कर्तव्यज्यानमा मुद्दामा शैक्षिक योग्यताको त्यस्तो प्रभाव देखिएन । त्यस मा अवलोकन र छलफल विधिको समेत अध्ययन जोड्दा विचार विवेककोभन्दा आवेग भावनाको प्रभाव जर्बजस्त देखिन्छ । त्यसैले शैक्षिक योग्यताको भिन्नताले तात्वीक प्रभाव पारेको पाइएन । डाकाँचोरी मुद्दामा मध्य तह प्रवेशिका, साक्षर योग्यताको प्रभाव देखियो भने माथिल्लो र तल्लो स्तरको प्रभाव देखिएन । डाँकाचोरीमा मध्यस्तरीय ज्ञान र कलाको प्रयोग बढी भएको पाइयो । सामान्य योग्यता तर बेरोजगार युवाहरू यस मुद्दामा संलग्न देखिन्छ ।

लागूऔषध मुद्दामा संलग्न बन्दिहरू पनि माथिल्लो र न्यून योग्यताको पाइएन यसको कारण धनिमानीका तर अज्ञानी छोराछोरी उमेर कम हुँदा सम्म जबजस्ति पढे, किशोर अवस्थाको प्रवेशसंगै यो लततर्फ लागे र पढ्न छोडे । आर्थिक स्तर कमजोर भएकाको संलग्नता देखासिकी, सङ्गतका कारण नगन्यमात्र देखियो ।

तालिका नं. ५.७.२ आरोपित मुद्दा र लिङ्गको तुलना

लिङ्ग		मुद्दा			जम्मा
		कर्तव्य ज्यान	डाँकाचोरी	लागू औषध	
महिला	सङ्ख्या	२०	४	१६	४०
	प्रतिशत	५०.०%	१०.०%	४०.०%	१००.०%
पुरुष	सङ्ख्या	५२	१२	४०	१०४
	प्रतिशत	५०.०%	११.५%	३८.५%	१००.०%
जम्मा	सङ्ख्या	७२	१६	५६	१४४
	प्रतिशत	५०.०%	११.१%	३८.९%	१००.०%

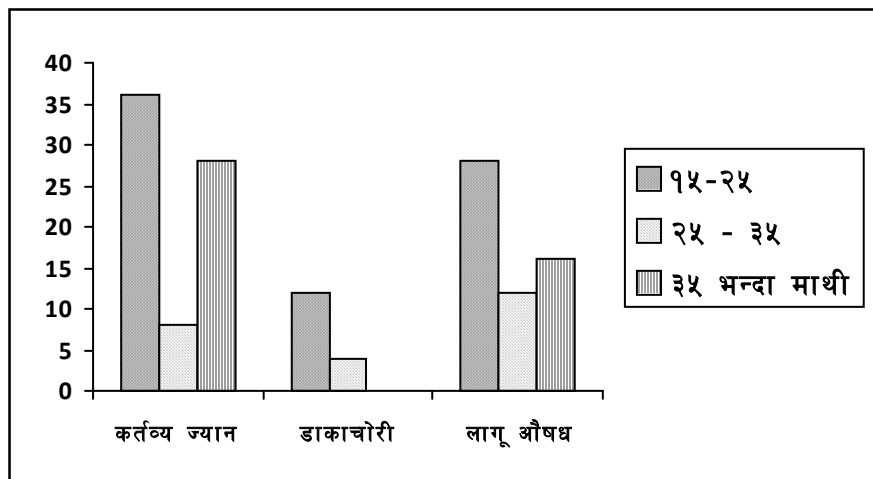
स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

अध्ययन समूहमा रहेका जम्मा ४० महिलाहरू मध्ये कर्तव्य ज्यानमा २० जना वा ५०% लागूऔषधमा १६ जना वा ४०% र डाँकाचोरीमा ४ जना वा १०% त्यसरी नै जम्मा १०४ जना पुरुषमध्ये कर्तव्य ज्यानमा ५२ जना वा ५०%, लागूऔषधमा ४० जना वा ३८.५% र डाँकाचोरीमा १२ जना वा ११.५% संलग्न रहेको पाइयो । उपयुक्त तथ्यांकको आधारमा कर्तव्य ज्यान र लागूऔषधमा महिलाहरूको बढी संलग्नता रहेको र डाँकाचोरीमा न्यूनमात्र संलग्न रहेको पाइयो । सोही अवस्था पुरुषहरूको पनि देखियो ।

तालिका नं. ५.७.३ आरोपित मुद्दा र उमेर समूह बीचको तुलना

उमेर समूह (वर्षमा)		मुद्दा			जम्मा
		कर्तव्य ज्यान	डाँकाचोरी	लागू औषध	
१५-२५	सङ्ख्या	३६	१२	२८	७६
	प्रतिशत	४७.४%	१५.८%	३६.८%	१००.०%
२५ - ३५	सङ्ख्या	८	४	१२	२४
	प्रतिशत	३३.३%	१६.७%	५०.०%	१००.०%
३५ भन्दा माथि	सङ्ख्या	२८	०	१६	४४
	प्रतिशत	६३.६%	०%	३६.४%	१००.०%
जम्मा	सङ्ख्या	७२	१६	५६	१४४
	प्रतिशत	५०.०%	११.१%	३८.९%	१००.०%

उमेरको कुन प्रवृत्तिको अपराधमा कस्तो प्रभाव पार्दोरहेछ भन्ने जिज्ञासाको अध्ययनमा प्राप्त उत्तरअनुसार कर्तव्यजान मुद्दामा संलग्न ७२ जनामध्ये (१५-२५) उमेर समूहका ३६ जना, (२५-३५) उमेर समूहका ८ जना र ३५ वर्षभन्दा माथिका २८ जना संलग्न रहेको पाइयो भने लागूऔषध मुद्दामा संलग्न जम्मा ५६ जना मध्ये (१५-२५) उमेर समूहका २८ जना (२५-३५) उमेर समूहका १२ जना र ३५ वर्ष भन्दा माथिका १६ जना संलग्न रहेको देखियो त्यसरी नै डाँकाचोरीमा मुद्दामा संलग्न १६ जना मध्ये (१५-२५) उमेर समूहका १२ जना र (२५-३५) वर्ष उमेर समूहका ४ जना संलग्न रहेछन् तर ३५ वर्षभन्दा माथिका संलग्न रहेको पाइएन । उक्त तथ्यांकको आधारमा तीनवटै अपराध वा मुद्दामा (१५-२५) वर्षका उमेर समूहको बाहुल्यता देखियो भने (२५-३५) वर्ष समूहको न्यून संलग्नता र ३५ वर्ष माथिको कर्तव्यजान लागूऔषधमा झण्डै उहि अनुपातमा मध्यम स्तरको संलग्नता देखियो भने डाँकाचोरीमा संलग्नता देखिएन ।

तालिका नं ५.७.४ आरोपित मुद्दा र जाती जातीयता बीचको तुलना

जाती जातीयता		मुद्दा			जम्मा
		कर्तव्य ज्यान	डाँकाचोरी	लागू औषध	
दलित	सङ्ख्या	८	०	८	१६
	प्रतिशत	५०.०%	०%	५०.०%	१००.०%
गुरूङ्ग	सङ्ख्या	८	४	२०	३२
	प्रतिशत	२५.०%	१२.५%	६२.५%	१००.०%
मगर	सङ्ख्या	१२	४	४	२०
	प्रतिशत	६०.०%	२०.०%	२०.०%	१००.०%
क्षेत्री	सङ्ख्या	२४	४	०	४
	प्रतिशत	८५.७%	१४.३%	०%	१००.०%
ब्राह्मण	सङ्ख्या	०	०	४	४४
	प्रतिशत	०%	०%	१००.०%	१००.०%
अन्य	सङ्ख्या	२०	४	२०	१४४
	प्रतिशत	४५.५%	९.१%	४५.५%	१००.०%
जम्मा	सङ्ख्या	७२	१६	५६	१४४
	प्रतिशत	५०.०%	११.१%	३८.९%	१००%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

अध्ययनभित्र पर्ने तीन मुद्दा कर्तव्य ज्यान, लागूऔषध र डाँकाचोरीमा कुन जातिको बढी प्रभाव, संलग्नता रहेको छ, भन्ने प्रश्नको उत्तर प्राप्त तथ्यांकको आधारमा खोजिएको छ । जसअनुसार कर्तव्य ज्यानमा संलग्न ७२ जना मध्ये सबभन्दा बढी क्षेत्री २४ जना, घट्टो क्रममा क्रमशः अन्य (लामा, शेर्पा, राई) २० जना, मगर १२, गुरूङ्ग र दलित ८/८ ब्राह्मण ० जना संलग्न रहेछन् भने लागूऔषधमा संलग्न जम्मा ५६ जनामध्ये सबभन्दा बढी गुरूङ्ग २० जना, अन्य (लामा, शेर्पा, राई) २० जना दलित ८ जना मगर ब्राह्मण ४/४ जना र क्षेत्री ० जना त्यसरी नै डाँकाचोरीमा संलग्न जम्मा १६ जनामध्ये गुरूङ्ग मगर, क्षेत्री र अन्य (लामा, शेर्पा, राई) का ४/४ जना र ब्राह्मण ० जना संलग्न रहेको पाइयो ।

उक्त आधारमा कर्तव्य ज्यान मुद्दामा क्षेत्रीको विशेष संलग्नता, लागूऔषधमा गुरूङ्गको विशेष प्रभाव देखियो भने ब्राह्मणको कर्तव्यज्यान डाँकाचोरीमा संलग्नता देखिएन ।

अध्याय छ : सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू

६.१ अध्ययनको सारांश

कारागार मानवसमाजको एउटा एकाई भएकाले यसको सुधार र त्यहाँ रहेका बन्दीहरूको अपराधी प्रवृत्तिको नियन्त्रण र निषेधका निम्ति उनीहरूलाई मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्ने, कारागारमा सोही अनुसारको उपयुक्त भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरण निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । यिनै मानवीय संवेदनालाई केन्द्रमा राखी “बन्दीहरूको जीवनपद्धति एक अध्ययन” शीर्षक छनौट गरि अनुसन्धान प्रकृयाको अगाडि बढाइएको हो जसले गर्दा उनीहरूको यथार्थ अवस्थावारे जानकारी लिन सकियोस् ।

बन्दीहरूको अपराधप्रतिको दृष्टिकोण र कारागारको समाज बुझ्ने उद्देश्यका साथ गरिएको यो अनुसन्धान मानवीय संवेदनाको कोणबाट हेर्दा अत्यन्त आवश्यक, महत्त्वपूर्ण र औचित्यपूर्ण रहेको छ । अझ हालसम्म कारागार सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान नभैरहेको अवस्थामा यो अध्ययनले आफैमा साँच्चिकै ऐतिहासिक र विशिष्ट भूमिका निर्वाह गर्नेछ । स्नाकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको लागि आठौँपत्रको परिपूर्तिको सन्दर्भ, समय, जनशक्ति र आर्थिक अभावको कारणले सिमित गरिएको यो अध्ययन कास्की कारागारका हालका बढी चर्चित तीन मुद्दाहरू कर्तव्यज्यान, लागुऔषध र डाँकाचोरीमा संलग्न सबै बन्दीहरूमा केन्द्रित छ ।

अनुसन्धान प्रक्रियामा सघनगणना विधिलाई आधार बनाई अगाडी बढाइएको यो अध्ययन वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक दुवै ढाँचाको छ । तथ्याङ्कको श्रोतहरू मध्ये प्राथमिक श्रोतलाई बढी जोड दिइएको छ जसले गर्दा अनुसन्धान बढी यथार्थ र वैज्ञानिक रहोस् । यसका निम्ति प्रश्नावली अनुसूची, अवलोकन र छलफल विधिको उपयोग गरिएको छ भने द्वितीय स्रोतहरूमा प्रकाशित-अप्रकाशित लेख, रचना, पुस्तकहरू समाविष्ट गरिएको छ ।

उपर्युक्त विधिहरूबाट संकलित सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक तथ्यांकहरूलाई ३८ बुँदामा केन्द्रित गरि तालिका, वृत्तचित्र, स्तम्भचित्रमा प्रस्तुत गर्दै विश्लेषण गरिएको छ । तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषणमा बन्दीहरूको विगतको (कारागारमा आउनुभन्दा पूर्व) र हालको सामाजिक अवस्था र उनीहरूको अपराधप्रतिको धारणा, सोचलाई छर्लङ्गयाउने प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययनका प्राप्तिहरू (Findings) :

कास्की कारागारका बन्दीहरूको जीवनपद्धती एक अध्ययन शीर्षकमा बन्दीहरूको अपराधप्रतिको दृष्टिकोण र सामाजिक अवस्था विश्लेषण गर्ने उद्देश्यका साथ गरिएको यस अध्ययनका प्राप्तिहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- । अनुसन्धानमा समावेश गरिएका तीन मुद्दाहरूमध्ये कर्तव्यज्यान मुद्दामा संलग्न बन्दीहरूमा शैक्षिक योग्यताको खासै प्रभाव नपरेको, आवेग मूलकारण रहेको देखियो । जातीय रूपमा क्षेत्री समुदायको बढी संलग्नता देखियो भने ब्राम्हणको नगन्य मात्र । लागुऔषध मुद्दामा जातीयरूपमा गुरुङ्गको, आर्थिक रूपमा सम्पन्नको, शैक्षिक रूपमा मध्यम योग्यताको संलग्नता बढी देखियो । डाँका चोरी मुद्दामा जातीयरूपमा छ्यासमिस, अर्थिक रूपमा निम्न र शैक्षिक रूपमा साक्षरहरूको विशेष संलग्नता पाइयो भने महिलाहरूको संलग्नता देखिएन ।
- । तीनवटै मुद्दामा (१५-२५) उमेर समूहका वा भरखरका युवाहरूको संलग्नता अत्याधिक, (२५-३५) उमेर समूहका न्यून र ३५ वर्षभन्दा माथि वा प्रौढ समूहका बन्दीहरूको संलग्नता बढी देखियो ।
- । सङ्ख्याको आधारमा कर्तव्यज्यान मुद्दामा सबभन्दा बढी बन्दीहरू लागुऔषधमा पनि बढी नै र डाँकाचोरीमा न्यून संलग्नता देखियो ।
- । बन्दीहरूलाई कारागारको क्षमता भन्दा अत्याधिक बढी सङ्ख्यामा खाँदखुँद र मिसमास गरि भेडावाखा भैं राखेको पाइयो ।
- । खाना र उपचारको प्रबन्ध तथा व्यवस्थापन हुनेखानेको निम्ति उपयुक्त नै र कमजोरहरूको निम्ति कमजोर रहेको पाइयो ।
- । अपराध नियन्त्रण/निषेधका निम्ति मानसिक परिवर्तनका आवश्यक विधि, प्रविधि प्रयोग गरि उपयुक्त सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण निर्माण गरेको पाइएन ।
- । पुस्तकालय, औपचारीक शिक्षको व्यवस्थापन कामचलाउ अवस्थामा रहेको पाइयो ।
- । बन्दीहरू भावी जीवनप्रति आशावादी, जीवनशैलीमा, सुधारोन्मुख, अपराधप्रति पश्चाताप गरेको अवस्थामा पाइयो भने राज्यप्रति असन्तुष्ट ।
- । मानव अधिकारवादी, सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूको बन्दीहरू प्रति निर्वाह गरेको भूमिका सकारात्मक रहेको पाइयो ।

६.२ निष्कर्ष :

प्रस्तुत विषयमा गरिएको अध्ययनको निष्कर्षलाई निम्न अनुसार संश्लेषण गरिएको छ ।

बन्दीहरूको ज्ञान, सीप र क्षमताको स्तर निम्न रहेको, भावी जीवनप्रति आशावादी हुन नसकेको, आत्म विश्वासमा कमी रहेको र गरीब तथा विपन्न बन्दीहरूको खाना र स्वास्थ्यको समस्या चिन्ता जनक रहेको अवस्थामा उनीहरूको जीवन पद्धती सञ्चालन भै रहेको छ ता पनि बन्दीहरूमा अपराधि प्रवृत्तीद्वारा सञ्चालित व्यवहारले सामाजिक व्यवस्था अस्तव्यस्त हुन्छ, अपराध गराई प्रति पश्चाताप गर्नुपर्छ र जेलजीवनबाट मुक्त भईसकेपछि परिवार तथा समाजको निम्ति सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ, भन्ने विचार र भावनाको विकास भएको छ ।

६.३ सुझावहरू :

अध्ययनबाट प्राप्त ज्ञानका आधारमा जिम्मेवार तथा जवाफदेही पक्षसँग सम्बन्धीत रहनेगरि सचेतनापूर्ण बुझाई र कार्यान्वयनको पक्षमा जोड दिनाका निम्ति सविनम्र अनुरोध गर्दै निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. राज्यपक्षले मानव अधिकारवादी तथा सामाजिक सङ्घ-संस्थाहरूसँग मिलेर साभेदारीका रूपमा बन्दीहरूको हितको निम्ति कार्य संचालन गर्नुपर्ने ।
२. मानविय संवेदनात्मक पक्षसँग सम्बन्धीत प्रशिक्षण, छलफल जस्ता विभिन्न विधि र प्रविधिको माध्यमबाट बन्दीहरूको अपराधी मानसकित्तको रूपान्तरणका निम्ति विशेष जोड दिनुपर्ने ।
३. बन्दीहरूको सङ्ख्याको आधारमा भौतिक व्यवस्थापन विशेष गरि उपयुक्त बसाई-सुताईको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने ।
४. विशेष मुद्दाहरूको छनौट गरि अपराधी प्रवृत्तिको भ्रन केन्द्रिकरण हुन नदिनका निम्ति छुट्टा छुट्टै राख्ने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
५. सरकारी भान्सा प्रचलनको खारेजी हुनुपर्ने ।
६. गरीब कमजोर बन्दीहरूको खाना, स्वास्थ्य उपचार सेवामा विशेष ख्याल गर्नुपर्ने ।
७. निरन्तर सिपमूलक तालिमको व्यवस्था तथा उत्पादित वस्तुको बजार व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
८. औपचारिक, अनौपचारिक शिक्षाद्वारा बन्दीहरूको ज्ञान, चिन्तन स्तर विकास गर्नाका निम्ति बन्दीहरू मध्येबाट शिक्षक छनौट गरि कक्षा संचालनको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
९. परिवारका सदस्यहरू तथा आफन्तहरूले भेटघाटका अवसरमा भविष्यप्रति आशावादी, उत्साहित हुने किसिमको कुराकानी र व्यवहार गर्नुपर्ने ।
१०. मानव अधिकारवादी, सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूले आफूले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमहरूको उपलब्धीवारे विशेष सचेत रहनुपर्ने ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

आचार्य, बलरामः, समाजको नमूना (वि.सं. २०५७)

इन्सेक (१९९६), मानव अधिकार वर्ष पुस्तक, काठमाण्डौं ।

कारागार ऐन २०१९, श्री ५ को सरकार, गृहमन्त्रालय, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार काठमाण्डौं ।

कारागार व्यवस्थापन विभाग (२०५३), कारागार निर्देशिका, मुद्रण विभाग, सिंहदरबार काठमाण्डौं ।

गुरागाइ नेपाल (२०५४), कारागार भित्रको कारागार, नेपालमा बन्दी महिलाको अवस्था, इन्सेक, काठमाण्डौं ।

नेपाल महिला सङ्गठन, महिला न्यायिक सेवा परियोजना (२०४६), कारागारमा रहेकामा जवान कैदीहरू, काठमाण्डौं, नेपाल ।

नौलोघुम्ती नेपाल शिक्षा मुलक “सन्देश पुस्तिका” (वि.सं. २०६६)

प्याकुरेल, सुशील (२०५४), कारागारभित्रको कारागार, इन्सेक काठमाण्डौं ।

प्रधानाङ्ग, रंजितभक्तः, ‘नेपाली फौजदारी कानूनको सामान्य परिचय’ (वि.सं. २०५०)

बघेल, डा.डी.एस. : अपराधशास्त्र (सन् १९८६)

भण्डारी बद्रिराम (२०४७), कारागार सुधार समिति २०४७ को अन्तिम प्रतिवेदन काठमाण्डौं ।

अनुसूची एक
कास्की कारागारको बन्दिहरूको जीवन पद्धति एक अध्ययन
प्रश्नावली अनुसूची

कारागार

मिति :

१. उत्तर दाताको नाम थर :
२. ठेगाना :
३. लिङ्ग: क) पुरुष ख) महिला
४. धर्म : क) हिन्दु ख) बौद्ध ग) क्रिश्चियन घ) अन्य
५. जाति : क) ब्राह्मण ख) क्षत्री ग) मगर घ) गुरुङ्ग ड) अन्य
६. वैवाहिक स्थिति: क) विवाहित ख) अविवाहित
७. पेशा : क) व्यापार ख) कृषि ग) जागिर घ) अन्य
८. उमेर समूह : क) १५ वर्ष भन्दा मुनि ख) १५ देखि २५ सम्म
ग) २५ देखि २५ सम्म घ) सोभन्दा माथि
९. शिक्षा : क) निरक्षर ख) साक्षर ग) S.L.C.
घ) I.A. ड) B.A. च) सोभन्दा माथि
१०. औसत मासिक आम्दानी :
क) ५०० सम्म ख) ५०० देखि १००० सम्म
ग) १००० देखि ५००० सम्म घ) ५००० देखि १०००० सम्म
ड) १०००० देखि २०००० सम्म च) सो भन्दा माथि
११. परिवार (किसिम) : क) एकल ख) संयुक्त ग) अन्य
१२. आफ्नो जमिन : क) छ ख) छैन
१३. जमिनको किसिम : क) घडेरी ख) खेत ग) बारी घ) पाखो
१४. सवारी साधन : क) छ ख) छैन
१५. यदि छ भने : क) साइकल ख) मोटरसाइकल ग) कार घ) बस ड) अन्य
१६. छोराछोरी : क) छन् ख) छैन
१७. उमेर पुगेका छोराछोरी क) पढ्दैनन् ख) प्रा.वि. ग) नि.मा.वि.
घ) मा.वि. ड) क्याम्पस च) अन्यमा पढ्छन्
१८. छोराछोरी पढ्ने विद्यालय : क) सामुदायिक ख) निजी
१९. गिरफ्तार मिति :
२०. जेल परेको मिति :
२१. आरोपित मुद्दा : क) कर्तव्य ज्यान ख) डाँका चोरी ग) लागू औषध
२२. सम्बन्धीत क्षेत्र प्रतिको आकर्षणको माध्यम :
क) परिवारका सदस्य ख) साथी सङ्गत ग) अन्य
२३. सम्बन्धीत क्षेत्रमा लाग्नाका कारण : क) आर्थिक ख) सामाजिक ग) शैक्षिक घ) अन्य
२४. बन्दीहरू राखिएको छ : क) कोटाअनुसार ख) कोटा भन्दा बढी
२५. टोइलेट, बाथरूमको व्यवस्था : क) राम्रो छ ख) राम्रो छैन ग) काम चलाउ छ

२६. खानाको व्यवस्था : क) राम्रो छ ख) राम्रो छैन ग) भारा टराइ छ
२७. लाइब्रेरीको व्यवस्था : क) छ ख) छैन ग) देखाउनको लागि मात्र छ
२८. औपचारिक शैक्षिक अध्ययन सुविधा : क) छ ख) छैन
२९. खेल्ने घुम्ने व्यवस्था : क) छ ख) छैन
३०. टि.भि. : क) छ ख) छैन
३१. उपचार व्यवस्था : क) ठीक छ ख) ठीक छैन ग) नाम मात्रको छ
३२. अपराधी प्रवृत्ति निराकरण/नियन्त्रण सम्बन्धी प्रतिशिक्षण, छलफल आदिको व्यवस्था:
क) छ ख) छैन
३३. सीप मूलक तालिमको सुविधा : क) नियमित छ ख) छैन ग) देखाउनाको लागि मात्र छ
३४. उत्पादित वस्तुहरू
३५. बजार व्यवस्थापन : क) छ ख) छैन
३६. बढी समय के गर्ने हुन्छ ? क) सुत्ने ख) खेल्ने ग) टि.भि हेर्ने
घ) पढ्ने ड) गफ गर्ने च) अन्य
३७. आरोपित मुद्दा अनुसार बसाइ : क) फरक छ ख) एकै ठाउँमा छ
३८. सरसफाई नियमित : क) हुन्छ ख) हुदैन
३९. शारीरिक यातना : क) छ ख) छैन
४०. मानसिक यातना : क) छ ख) छैन
४१. प्रशासनको बन्दीप्रतिको दृष्टिकोण : क) सकारात्मक छ ख) नकारात्मक छ
४२. प्रशासन/सुरक्षा कर्मको बन्दिसँग प्रयोग गर्ने भाषा शैली : क) सभ्य छ ख) असभ्य छ
४३. बन्दीप्रति नाइकेको भूमिका : क) प्रशासक ख) व्यवस्थापक ग) सहजकर्ताको रूपमा छ
४४. बन्दीहरूको भाषा शैली : क) अश्लील छ ख) शिष्ट छ
४५. बन्दिहरूको जीवन शैली : क) सुधारोन्मुख छ ख) उस्तै हो ग) भन खस्कदो छ ।
४६. अपराध गराइप्रति पश्चात्ताप : क) छ ख) छैन
४७. भावी जीवनप्रति : क) आशावादी ख) निराशावादी
४८. बन्दीको जीवनपद्धति समाज उपयोगी बनाउने मुख्य दायित्व हो :
क) राज्य ख) परिवार ग) समुदाय घ) अन्य
४९. अपराधी प्रवृत्तिको विकासले मानव समाज : क) अस्तव्यस्त हुन्छ ख) ठिकै हुन्छ
५०. बन्दीहरूलाई अपराधी मानसिकताबाट टाढा राख्नु कारागारको वातावरण कस्तो हुन पर्ला :
क)
ख)
ग)
घ)
५१. भावी जीवनको बारे के के योजना बनाउनु भएको छ ?
क)
क)
क)

यहाँको सहयोगको लागि धन्यवाद ।

अनुसूची दुई
कास्की कारागारमा रहेका बन्दीहरू संलग्न मुद्दाका प्रकारहरू

मिति: २०६७ आषाढ ९ गते

१) कर्तव्य ज्यान	२) ज्यान मार्ने उद्योग	३) डाँकाचोरी
४) अपहरण	५) चोरी	६) लागूऔषध
७) सार्वजनिक अपराध	८) नागरिकता	९) जवर्जस्ती करणी
१०) ज्यू मास्ने बेच्ने	११) सैनिक	१२) पुरातात्विक वस्तु चोरी
१३) आगलागी	१४) अवैध विदेशी मुद्रा	१५) गो
१६) ठगी	१७) नागरिकता, राहदानी	१८) सवारी दुर्घटना
१९) हातहतियार खरखजाना	२०) वन	२१) आश्रित नाबालक

- समाप्त -